

ORD & SAG 40

ISSN 0108-8025

Udgivet december 2020 af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj
Omslag: Heden. Foto: Torben Nielsen, Aarhus Universitet
Trykt i 700 eksemplarer af AU TRYK, Aarhus Universitet

ORD & SAG tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik – alt sammen fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 4-37 og 43-69 af videnskabelige artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om centrets virke, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-3, 38-42 og 70-72.

INDHOLD:

Beretning fra center og ordbog	2
Yonatan Goldshtein: Hvordan opstod stødet?	4
Inge Lise Pedersen: Katastrofer, mobilitet og sprogforandring – er dét forklaringen på særtræk i sønderjysk og vestfynsk dialekt?	14
Torben Arboe: Langvogn, langjern og svanehal – forbindelsesled og/eller forlængelsesled i hestetrukne arbejdsvogne	25
Kirsten Lyshøj: Fra arkiverne: Min barndoms jul	38
Viggo Sørensen: Når jyder (undtagelsesvis) roste hinanden – og hvad de nu ellers brugte roseord om	43
Inger Schoonderbeek Hansen: Jow, de taler stadig dialekt i Salling! – sallingbomål i Jebjerg 1995-2020	55
Torben Arboe: <i>Måle af, snese og binde den lange snes</i> – om at strikke om kap i bindestuerne	61
Spørg ”Skautrup”	70

Året, der gik – beretning fra center og ordbog

Ubegribeligt, at det nu er 40 år siden, fire yngre redaktører ved Jysk Ordbog fostrede ideen om *Ord & Sag* til afløsning af Peter Skautrups hæderkronede (men i tryk alt for dyre) tidsskrift *Sprog og Kultur*. Udgivelsen af Jysk Ordbog var på dét tidspunkt også gået i stå (efter tre prøvebind) – på grund af urimelige omkostninger.

Vi simpelthen *måtte* skaffe et billigt talerør overfor offentligheden, hvis ikke drømmen om Jysk Ordbog skulle gå op i røg. *Ord & Sag* blev løsningen: et lille økonomisk overkommeligt tidsskrift, udsendt én gang årligt (dengang i et oplag på 1500 eksemplarer), i starten offsettrykt. Inspirationen var *Skalk*, det nyhedsblad Århus-arkæologerne havde startet med stor succes nogle få år forinden. Navnet huggede vi fra et kartotek med avisudklip og indsendte breve – kort sagt materiale fra de selvsamme kilder, vi nu søgte at råbe op med vores tidsskrift: pressen og dialektinteresserede jyder. Ja, og så naturligvis: kolleger og foresatte.

Set i bakspejlet må *Ord & Sag* kaldes en succes. Denne stemme – og de pluk af sprog- og kulturhistorie, vi har kunnet diske op med – var med til at holde os inde i varmen (ikke mindst økonomisk). Og dét i en hård periode, hvor den prøvetrykte, filologisk forkromede ordbog gradvis veg for en mere brugervenlig version (mener vi da selv!). Med tiden dukkede også muligheden for en økonomisk overkommelig udgivelse op, nemlig ved publikation over internettet. Efter at den løbende netpublicering kom i gang (i to tempi, og begge gange med god støtte fra institut og fakultet), er redaktionen fortsat langsomt, men støt. Langsomt pga. det enorme kildemateriale, støt fordi vi har oparbejdet gode rutiner. Over halvdelen af Jysk Ordbog er faktisk færdigredigeret, og vi har indtil videre kun modtaget ros fra ordbogens brugere.

Er *Ord & Sag* dermed blevet overflødigt? Langtfra! Også medens Jysk Ordbog bliver færdigredigeret (nødvendigt af yngre kræfter), vil vort center have behov for at holde sig synligt i en videre kreds af administratorer og fagfæller samt i offentligheden. Hertil tjener

alle typer af tidsskriftets indhold: beretning, anmeldelser af fagligt relevant litteratur mv., publicering af hidtil utrykte (eller vanskeligt tilgængelige) jyske kilder – og ikke mindst de faglige artikler! I denne årgang kan vi bl.a. præsentere to udefra kommende forfattere: Yonatan Goldshtein præsenterer en ny teori om stødets opståen (s. 4 ff.), Inge Lise Pedersen rejser spørgsmålet om bratte skred i vore ældre dialekter (s. 14 ff.).

Med årene har *Ord & Sag* endda udviklet endnu en funktion: det har vist sig et ideelt sted at samle *emnemæssigt*, hvad der i en *alfabetisk* ordnet ordbog nødvendigvis må spredes ud over mange artikler. Tag fx Torben Arboes emne-artikler om bl.a. høstafslutning, typer af hjulbøre, arter af fodløse strømper, indretning af haspetræer og garnvinder, typer af slibesten, høstængets konstruktion, høstvognens indretning – og endnu én følger i dette hæfte (s. 25 ff.). Med sådanne artikler har vi gradvist kunnet etablere saglige overblik, som i nogen grad minder om Ømålsordbogens fortrinlige procesoversigter mv. (se fx under *høst*, ØMO.VIII.274ff.).

Meget har ændret sig i disse corona-tider. Alligevel har vi her på Peter Skautrup Centret kunnet redigere i næsten samme tempo som før (lige med undtagelse af et par måneder i foråret); så vi er i skrivende stund nået godt forbi et substantiv som *ler* (der faktisk godt kunne fortjene en emneartikel i *Ord & Sag*!). På det seneste skimter vi endda muligheder for en videreførelse af ordbogen, når de nuværende (alderstegne) redaktører må holde inde. Vor yngste redaktør Inger Schoonderbeek Hansen har nemlig (via sin undervisning og sine administrative funktioner på vort moderinstitut) fået kontakt med nys uddannede kandidater, som viser interesse for Peter Skautrup Centrets virksomhed. En af dem, Mette Marie Møller Svendsen, har sågar redigeret sin første artikel i jyskordbog.dk, nemlig (og næsten symbolsk!) verbet *letne* (= lette; også på stemningen!).

Så det er (trods al corona) med stor glæde og fortrøstning, at alle vi på Peter Skautrup Centret hermed udsender 40. årgang af *Ord & Sag* – med ønsket om en (rimeligt) glædelig jul og et (forhåbentligt) godt nytår!

Viggo Sørensen
December 2020

Yonatan Goldshtein:

Hvordan opstod stødet?

Stødet er et unikt lydligt fænomen i det danske sprog. Fonologen Jens Pedersen Høysgaard beskrev det (i 1747) som ”et lidet hik”, og det artikuleres faktisk ligesom et hik ved en kompleks bevægelse i struben, der ofte involverer sammentrækning eller et decideret strubelukke. Denne lille lyd adskiller stedordet *ham* [ham] fra slangens *ham* [ham'] og den vilde *tiger* [¹ti:ə] fra en flad *10'er* [¹ti:ə].¹ Om et ord har stød eller ej bestemmes af et sæt regler, der er så komplekst, at sprogforskeren Louis Hjelmslev kaldte stødet for ”hovedproblemet i dansk fonologi”. Disse ord går ikke kun på stødets distribution, men i lige så høj grad på stødets historie: hvordan er det overhovedet opstået?

Stødet, som vi kender det, findes som sagt kun i dansk. Men hvis vi vil forstå stødets historie, må vi kigge på de sprog, som dansk er tættest i familie med. Norsk og svensk har det lydlige fænomen, som vi kalder tonale accenter: ordforrådet kan inddeles i to grupper på baggrund af deres tonale adfærd. Vi refererer til disse to grupper som accent-1- og accent-2-ord. Fordelingen af accent 1 svarer i høj grad til stødet i dansk og accent 2 i store træk til fraværet af stød, se tabel 1 nedenfor. Stødet markeres her med et ' efter den lyd, hvor stødet falder og accenten med et hævet tal før ordets trykstærke stavelse.

Dansk	Svensk
¹ar'm	¹arm
¹ar'men	¹armen
¹arme	²armar
¹stem'	¹stäm
¹stemme	²stämma
be¹stem'me	be¹stämma

Figur 1. Stød i dansk og accent i svensk

Udover norsk og svensk mod nord findes de tonale accenter også i nogle af de sydligste danske dialekter, bl.a. i Østsjælland og på Ærø. Hvis vi antager, at det danske stødsystem er historisk forbundet med det tonale accentsystem, kan vi tage første skridt mod at forstå stødet historie ved at kigge på landkortet. Da det danske stødområde er omgivet af sprog og dialekter med tonal accent, må vi formode, at den tonale accent er ældst og stødet en nyere udvikling. Stødet må være opstået et sted i det danske område og langsomt have fortrængt de tonale dialekter. Svensk og norsk forblev upåvirkede af denne nydannelse, men kun enkelte danske dialekter stod imod og fremstår nu som stødløse enklaver på dialektkortet. Hvis stødet skulle være ældst, stod man med den svære opgave at forklare, hvordan det tonale accentsystem opstod både mod nord og syd uafhængigt af hinanden.

I denne artikel fremlægger jeg et bud på, hvordan stødet opstod, og hvorfor stødet opstod netop i dansk. Jeg antager at stødets historie må forstås i tre faser. Først opstod den tonale accent i hele det skandinaviske område. Så udviklede stødet sig som en udtalevariant af accent 1 i bestemte kontekster. Og slutteligt blev stødet enerådende som signal for accentkontrasten grundet infortissvækkelsen i middeldansk. Artiklen er struktureret omkring disse tre faser, men først et par ord om de udfordringer, man kan støde på, når man skriver prosodihistorie.

1. Udfordringerne ved stødhistorie

Selvom skriften ikke afspejler udtalen helt, så er skrevne dokumenter vores vigtigste kilder til lydhistorien. Vi kan med nogen sikkerhed udlede, at det oldnordiske ord *gata* (= gade) havde ændret udtale i middelalderen, siden man begyndte at skrive det *gathæ*. På baggrund af disse ortografiske gengivelser af ordet kan vi give kvalificerede gæt på, hvordan ordets vokaler og konsonanter blev udtalt, og hvordan denne udtale ændrede sig. Skriften siger dog ikke noget om, hvor i ordet der findes tonale stigninger og tonale fald. Vi kan altså ikke med sikkerhed vide noget om sprogets prosodi fra tiden før vi fik lydoptagelser.

Vores stødhistorie kan altså ikke baseres på direkte historisk evidens, så vi må ty til mere indirekte bevisførelse. Vi må trække på generel viden om, hvordan talen frembringes, og hvordan sprog forandrer sig over tid. På baggrund af denne viden må vi oprids

realistiske scenarier for, hvordan den enorme prosodiske variation i de skandinaviske sprog kan have udviklet sig. Teorien skal altså både stå til regnskab over for sprogets fysiske og fysiologiske fundament og over for de faktisk talte nordiske sprog.

2. De tonale accenter opstår

En teori om de tonale accenter er, at de opstod i gammelskandinavisk (ca. 1000-1100 f.v.t.).² En grundlæggende observation om accenternes fordeling er, at accent 1 findes på oldnordiske enstavelsesord og accent 2 på oldnordiske to- og flerstavelsesord. Det forklares bedst ved, at en- og flerstavelsesordene oprindeligt har haft forskelligt grundtonemønster. For at sandsynliggøre denne hypotese kan vi se på, hvordan grundtonemønstrene i nutidige sprog opfører sig.

I de fleste europæiske sprog – og rigtigt mange andre – bestemmes ordenes grundtonemønster i høj grad af, hvor trykket ligger. En trykstærk stavelse forbindes oftest med en høj tone og tryksvage stavelser med lave toner. I enstavelsesord har den talende kun kort tid til at fuldføre den tonale bevægelse, så den høje tone vil ofte ligge relativt tidligt i den trykstærke stavelse. I længere ord har taleren længere tid, og den høje tone vil ofte ligge på grænsen mellem den trykstærke og tryksvage stavelse, nogle gange endda først fuldt realiseret i begyndelsen af den tryksvage stavelse. Eksperimenter har vist, at denne forskel også gør det lettere for tilhøreren at opfange tonerne korrekt, især hvis højtonen i flerstavelsesord forskydes til lidt senere i ordet. Forskellen kan altså være med til at sikre korrekt afkodning af løbende talestrøm.

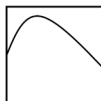
I det oldnordiske substantiv *boð* (= bud) må vi altså forvente, at den høje tone blev nået relativt tidligt i ordet, i participiet *boðin* (= budt; fem.) derimod lidt senere, måske på grænsen mellem første og anden stavelse. Disse to ord blev altså udtalt med forskelligt tonefald som resultat af deres stavelsesantal. Men engang efter år 1000 skete der noget, der forstyrrede dette enkle mønster. En ny type af tostavelsesord opstod af gamle enstavelsesord; enten ved at disse smeltede sammen med et efterfølgende tryksvagt ord, eller fordi svære konsonantgrupper blev opdelt af en støttevokal.

Den efterhængte bestemte artikel *-en* eller *-et* opstod på dette tidspunkt ved sammensmeltning af et substantiv og det efterfølgende

demonstrative pronomenerne *hinn* eller *hitt*. Ordet *boð* efterfulgt af pronominet *hinn*, som sandsynligvis har været tryksvagt, blev til *boðin* (= buddene). På skrift ligner det nye *boðin* præcist participiet ovenfor. Vi kan dog antage, at de (som i moderne svensk og norsk) blev udtalt med forskelligt tonemønster. Se de stiliserede tonemønstre i figur 2.

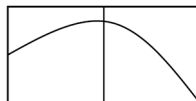
Oprindeligt enstavelsesord

boð (= bud)

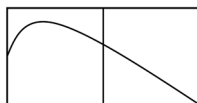
Oprindeligt tostavelsesord

boðin (= budt; fem.)

Nyt tostavelsesord

boðin (= buddene)

Figur 2. Grundtoneforløb efter ordtype

Den anden proces, der førte til opkomst af nye tostavelsesord, var opdelingen af svære konsonantklynger. I stavelser, der sluttede på ustemt + stemt konsonant, blev der indskudt en støttevokal, og dermed skabtes et nyt tostavelsesord, fx *otr* [*otr*] > [*otər*] (= odder).

Et system som vist i figur 1 findes stadig nogenlunde intakt i dele af Sydsverige og Vestnorge, medens det i andre norske og svenske dialekter har udviklet sig i forskellige retninger, så accenterne i dag kan lyde på et væld af forskellige måder. I Danmark udviklede accentsystemet sig i en anden retning. Det tonale modsætningsforhold blev afviklet engang i middelalderen, men inden da opstod stødet som en udtalevariant af accent 1. Hvorfor denne udtalevariant opstod, er emnet for det følgende afsnit.

3. Stødet som udtalevariant

Tidligere forsøg på at forklare stødets opkomst har normalt taget udgangspunkt i selve accentens tonale bevægelse. En kraftig tonal stigning eller et kraftigt tonalt fald kan nemlig forårsage en knirkelyd,

der minder meget om stødet. Selvom denne forklaring i teorien er mulig, så har den en lang række problemer i forhold til at forklare stødets indviklede distribution. Jeg foreslår derfor den alternative teori, at stødets forgænger skal findes i nogle andre fænomener, der forekommer ved ytrings- og ordgrænser. For at anskueliggøre min hypotese må jeg først gennemgå nogle af de grundlæggende mekanismer bag, hvordan tale produceres.

En forudsætning for talen er, at der sendes luft fra lungerne op igennem halsen og videre ud i munden. På sin vej bliver luftstrømmen formet af taleorganerne, og derved skabes de lydlige signaler i talesproget. For at producere stemte lyde kræves der en konstant luftgennemstrømning af en vis styrke, for uden denne kan stemmelæberne ikke opretholde konstant vibration, men en sådan konstans kan være svær at opretholde ved ytringers begyndelse og afslutning (med overgang fra svag til kraftig luftgennemstrømning eller det modsatte). I begge tilfælde kan forekomme en periode kendetegnet ved svag luftgennemstrømning og dermed uregelmæssigheder i stemtheden. Sådanne uregelmæssigheder kan give tilhøreren et indtryk af knirkestemme eller glottalt lukke.

Fordi en sådan svækkelse af stemthed nemt opstår ved ydergrænserne af ytringer og rytmeenheder, kan den anvendes aktivt af den talende til at signalere sådanne grænser. I næsten alle sprog kan denne form for grænsemarkør forekomme foran ord, der starter med en trykstærk vokal. I tjekkisk indskydes et glottalt lukke fx foran alle sådanne stavelser, i engelsk forekommer det meget ofte og i spansk noget sjældnere. Fænomenet kendes på dansk som ”sprængansats”. Selvom det ikke er lige så udbredt i slutningen af ytringer og ord som i starten, så kendes fænomenet også i den position fra en lang række sprog.³

Disse grænsemarkører har ikke betydningsadskillende funktion i sproget og er derfor ikke obligatoriske. Det betyder dog ikke, at deres optræden er helt tilfældig, da de jo tjener kommunikative formål. Forskning fra forskellige sprog viser, at grænsemarkørerne har større sandsynlighed for at opstå i nogle positioner end andre, ret ensartet på tværs af sprog. Disse positioner svarer i høj grad til dem, hvor stødet opstod på dansk.

Når et enstavelsesord med sætningstryk kommer før et ord uden sætningstryk, kan det være svært for tilhøreren at opfange grænsen imellem de to ord, og de kan fejlagtigt blive tolket som et enkelt ord. Grænsen mellem de to ord kan tydeliggøres ved at indskyde den glottale grænsemarkering, og på tværs af sprog ser vi, at netop hér topper sandsynligheden for en sådan markering. Som nævnt ovenfor opstod den bestemte artikel netop i en sekvens af trykstærkt substantiv + tryksvagt pronomen: oldnordisk *bú* + *hitt*. I løbende tale kan man forestille sig, at grænsen i den oprindelige sekvens kunne markeres med afsvækket stemthed: *bú* 'itt. Da de to ord så faktisk smeltede sammen, var det glottale lukke blevet en del af ordets udtale, og vi ender med en form med stød: *bú*'it. Herved forklares også fænomenet enklisestød, hvor der opstår stød mellem to stødløse ord, når de smelter sammen, fx på thybomål *ved dem* > *veð'əm*. Enklisestød høres i mange dialekter og fandtes også i rigsmålet til engang i 1800-tallet.

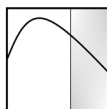
Afsvækket stemthed i forbindelse med vokal kan gøre det sværere for lytteren at opfatte, hvilken vokal der er tale om. Forskning⁴ har vist, at det især går ud over de høje vokalers identitet. Dette kunne meget vel forklare, hvorfor man i østfynsk sjældent finder stød på høje vokaler, fx har de østfynske ord *bi* og *hund* ikke stød som i rigsmålet, men en stigende tonal accent.⁵

På tværs af sprog er der videre en tendens til at sådanne grænsemarkører oftere bruges ved såkaldte indholdsord end ved (relativt betydningsfattige) funktionsord, og vi ser lignende tendenser i stødets distribution: kun sjællandsk har stød i pronominer som *I* og *du*, og i vendsysselsk savner præpositioner stød selv i trykstærk stilling (fx *sæt kaffen* 'på!).

Hvis vi rekonstruerer det danske accentsystem i den tidlige middeldanske periode (ca. 1100-1350), må vi (if. afsnit 2) antage, at der fandtes en tonal ordaccent. Vi kan yderligere antage, at der fandtes en type grænsemarkør, manifesteret ved knirkestemme eller glottalt lukke. Da en sådan markør primært fandtes ved accent-1-ord, kan den have fungeret som et sekundært signal for accentkontrasten. Vi kan anskueliggøre dette system med figur 3, hvor det grå skraverede område markerer det område af stavelsen, der er berørt af knirkestemme.

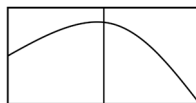
Oprindeligt enstavelsesord

boð (= bud)

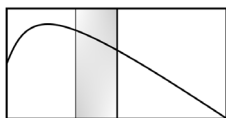
Oprindeligt tostavellesord

boðin (= budt ; fem.)

Nyt tostavellesord

boðin (= buddene)

Figur 3. Ordnes grundtoneforløb kombineret med grænsemærker

4. Tab af den tonale kontrast

Fra omkring år 1200 sker en udvikling i dansk, der for alvor adskiller dansk fra de skandinaviske nabosprog. Hvor man tidligere havde tre forskellige vokaler i tryksvag stilling, nemlig *a*, *i* og *u*, blev denne forskel langsomt afviklet, og alle vokalerne faldt sammen i (svagtryksvokalen) *æ*. For eksempel blev oldnordisk *gata* til dansk *gade*, *morgunn* til *morgen*, *timi* til *time*. På svensk er de tre gamle svagtryksvokaler generelt bevaret: *gata*, *morgon* og *timme*. Jeg antager i det følgende, at denne svækkelse spillede en central rolle ved afviklingen af tonal accentkontrast i dansk og den videre udvikling af stødet.

Det er ikke unormalt, når vi kigger på verdens sprog, at forskellige vokalkvaliteter i tryksvag stilling falder sammen – især i slutningen af ord. Dette kan hænge sammen med den måde, hvorpå sprogene manifesterer trykstyrke. Udover at den trykstærke stavelse karakteriseres af bestemte tonebevægelser og måske øget lydstyrke, vil den normalt også have en smule længere varighed end en tryksvag stavelse. Den styrkelse af trykstærke stavelser, som if. Peter Skautrup indtraf i dansk i perioden 1100-1350⁶, har formentlig medført, at de tryksvage stavelser blev meget korte, sværere at artikulere præcist, og sværere for tilhøreren at identificere.

Hertil kommer, at stavelser i slutningen af ord ofte vil komme til at stå ved ytringsgrænser. Som omtalt i afsnit 3 er denne position

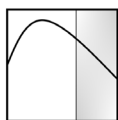
ofte kendetegnet ved udsving i luftgennemstrømningen og dermed svækkelse af stemtheden. Også dette kan have været med til at svække svagtryksvokalernes hørbarhed og tilhørers identifikation af dem.

Begge de nævnte faktorer har nok spillet en rolle i svækkelsen (og i jysk evt. bortfald) af de danske svagtryksvokaler. Vi kan følge denne udvikling op igennem middelalderen, hvor den sætter sine spor i skriftsproget. En ændring i ordenes tonegang har ikke efterladt sig samme spor, men vi kan sandsynliggøre, at de faktorer, der ændrede vokalernes udtale, også påvirkede tonerne.

Hvis stavelsen bliver kortere, har den talende kortere tid til at artikulere den tonale bevægelse som intenderet, og tilhøreren har kortere tid til korrekt opfattelse af små forskelle i tonernes placering. Da stemthed er en forudsætning for tilstedeværelsen af toner, vil også svækkelse af stemtheden i nogle positioner påvirke opfattelsen af det tonale signal. Vi kan visualisere svækkelsen af det tonale signal som i figur 4, hvor den stiplede linje viser, at det tonale signal er svækket i den trykssvage stavelse og derfor ikke er til megen hjælp i afkodningen af accentforskellen. Den tonale forskel mellem tostavelsses accent-1- og -2-ord bliver med andre ord meget lille, og hovedforskellen på accent-1-ord og accent-2-ord under ét kan nu synes at være tilstedeværelsen eller ej af knirkestemme eller glottalt lukke. Hermed er vejen åbnet for stødet, som vi kender det.

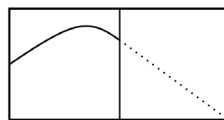
Oprindeligt enstavelsesord

boð (= bud)

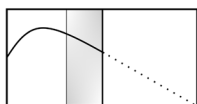
Oprindeligt tostavellesord

boðin (= budt; fem.)

Nyt tostavellesord

boðin (= buddene)

Figur 4. Accentkontrasten efter svækkelse af de trykssvage stavelser

5. Stødets opståen

Stødet opstod altså som en fast bestanddel af bestemte ord i denne periode efter svækkelsen af de trykssvage stavelser. Den kontrast, der tidligere blev udtrykt tonalt, blev nu (tydeligere) udtrykt ved tilstedeværelse eller fravær af stød. Overgangen fra det ene system til et andet foregik med sikkerhed ikke fra dag til dag. Vi må tværtimod antage, at stødet (i løbet af hele den middeldanske periode) langsomt, men sikkert udvidede sit territorium og cementerede sin status som fast bestanddel af sproget.

Som hovedregel bed stødet sig fast i de oprindelige accent-1-ord, der havde lang stemthed i den trykstærke stavelse eller som udviklede dette i løbet af den middeldanske periode. Vi kan kalde den lange stemthed historisk stødbasis. På dette tidspunkt i sproghistorien havde dansk lange og korte lyd, ikke bare ved vokaler, men også ved konsonanter. For at have historisk stødbasis skulle en stavelse have enten en lang vokal eller en kort vokal + lang stemt konsonant (eller konsonantgruppe). I dag har vi fx stød på ordet *guld*, fordi *l*-et var langt i oldnordisk, men ikke i *føl*, fordi *l*-et oprindeligt var kort. Vi kan dog ikke altid på baggrund af den moderne udtale konkludere om en konsonant oprindeligt var lang eller kort. For eksempel blev det gammeldanske *m* forlænget i næsten alle enstavelsesord. Vi finder derfor stød både i *grim*, hvor konsonanten oprindeligt var lang, og i *tom*, hvor den var kort. For ord på *-n*, *-l* og *-r* afslører den nutidige stavemåde ofte, om disse lyde var lange i gammeldansk (*skind*, *guld*, *gård*) og de derfor i dag har stød, eller de var korte (*søn*, *øl*, *bær*) og derfor nu mangler stød. At stemte konsonantgrupper (både oprindelige og siden udviklede) har afsat stød, ses af ord som *kurv* og *vand* (< olddansk *vatn*). I de tostavede accent-1-ord (altså de oprindelige enstavelsesord, der havde udviklet en ekstra stavelse via enklise eller indskud af svagtryksvokal) har endda kort vokal + opr. kort stemt konsonant været tilstrækkelig som stødbasis: *sønne*, *odder*.

I det hele taget ser stødet ud til at have erobret stadig større plads gennem middelalderen og nyere tid, navnlig i østdansk. Sjællænderne udviklede således (i modsætning til fynboer og de fleste jyder) også stød på gamle accent-1-ord med kort vokal + stemt konsonant + ustemt konsonant (fx. *salt*). De har udviklet såkaldt kortvokalstød i bestemt form af gamle accent-1-ord på klusil (fx. *katten*), og de har

udviklet såkaldt nystød i gamle accent-2-ord (!) med kort vokal + lang stemt konsonantgruppe, når disse optræder som efterleddet i sammensætninger og såkaldte præfiksord (fx. *overkomme*, *behandle*).⁷ Nyere forskning tyder endda på, at stødet nu er ved at sprede sig til nye morfologiske positioner hos unge københavnere.⁸

Stødets historie er altså langt fra slut, men en historie, der kan skrives på længe endnu.

Noter:

¹I denne artikel anvendes Danias lydskrift (ikke som i mit PhD-speciale IPA) – ²Oftedal 1952, Bye 2011. For en alternativ analyse, se Riad 1998. – ³Blevins 2008, Garellek 2012. – ⁴Brunner & Zygis 2011. – ⁵Andersen 1958:58 ff. – ⁶Skautrup 1941:241f. – ⁷Vedr. de to sidstnævnte uvidelser af stødbasis, se Ejskjær 1967 hhv. Hansen 1943:106 ff. – ⁸Grønnum, Pharao & Basbøl 2020

Litteratur:

- Andersen Poul (1958): *Fonemsystemet i Østfynsk*. København.
- Blevins, Juliette (2008): Consonant Epenthesis: Natural and Unnatural Histories. I Jeff Good (red.), *Linguistic Universals and Language Change*:79-107. Oxford University Press.
- Bye, Patrik (2011): *Mapping Innovations in North Germanic with GIS*. OSLa: Oslo Studies in Language 3(2):5-29.
- Brunner, Jana & Marzena Żygis (2011): Why do glottal stops and low vowels like each other. *Proceedings of the 17th International Congress of Phonetic Sciences* (ICPhS 17):376-379.
- Inger Ejskjær (1967): *Kortvokalstødet i sjællandsk*. København.
- Garellek, Marc. (2012): Glottal stops before word-initial vowels in American English: distribution and acoustic characteristics. *UCLA Working Papers in Phonetic* 110:1-23.
- Grønnum, Nina & Nicolai Pharao & Hans Basbøll (2020): Stød in unexpected morphological contexts in Standard Danish: An experimental approach to sound change in progress. *Nordic Journal of Linguistics* 43 (2):147-180.
- Hansen, Aage (1943): *Stødet i dansk*. København.
- Oftedal, Magne (1952): Magne Oftedal: On the origin of the Scandinavian tone distinction. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskab* 16:201-225.
- Riad, Tomas (1988): The Origin of Scandinavian Tone Accents. *Diachronica* 15(1).
- Skautrup, Peter (1944): *Det danske sprogs historie* I. København.

Forfatteren er pensioneret dialektforsker ved Københavns Universitet

Inge Lise Pedersen:

Katastrofer, mobilitet og sprogforandring

– er dét forklaringen på særtræk i sønderjysk og vestfynsk dialekt?

Pestepidemier og dialektgrænser

Den danske stat havde nogenlunde samme indbyggertal i 1800 som i 1300, nemlig ca. 1 mio. Det får os nemt til at tro at hele samfundet var statisk, og at det på grund af høj spædbørnedødelighed og kortere levealder kun lige akkurat kunne opretholde indbyggertallet. Samtidig var bevægelsesfriheden for den mandlige del af landbefolkningen i det meste af 1700-tallet meget begrænset. Det giver nemt det fejlagtige indtryk at de demografiske forhold på landet var næsten uændrede indtil landboreformerne i 1788.

Landbohistorikere har dog peget på at der selv i tilsyneladende statiske regioner har været betydelig migration, og beretninger om hvordan krige og epidemier kunne lægge hele landsdele øde, kontrasterer billedet af gamle dages trygge og rolige landboliv. Ladewig Petersen trækker det for Danmarks vedkommende så skarpt op at det ”inden 1700-tallet er vanskeligt at karakterisere en normal demografisk situation, fordi øjeblikkelige katastrofer fik vidtrækkende følger i den kommende generation, indtil balancen på ny blev forstyrret af sygdom” (Ladewig Petersen 1980:92). Det ustabile var det normale.

Pestepidemier i Danmark

Jeg vil fokusere på sygdomsepidemierne, i datiden kaldt pest.

Ordet pest blev brugt om epidemiske sygdomme med høj dødelighed. I Danmark kender man til 5 epidemier i 1300-tallet, 10 i 1400-tallet, 9 i 1500-tallet, 7 i 1600-tallet og en sidste i 1711 (Poulsen

2016:267, Ladewig Petersen 1980:93, Knudsen 2004:6). Det er en væsentlig del af forklaringen på at vi skal helt op til 1800, før der igen var 1 mio. danskere.

Da epidemierne rasede med forskellig styrke i de enkelte landsdele, førte de indimellem til betydelig migration, og derfor kunne de også få følger for dialekterne og dialektgrænserne.

Den sorte død i Danmark 1349-50

Den værste af alle de epidemier vi kender i Europa, er den sorte død der nåede til Skandinavien i 1349-50. Man skønner at mellem 40 og 60 % af Europas befolkning mistede livet, og at den halverede Danmarks befolkning. Vi har ingen eksakt viden om hvor store forskelle der eventuelt var på dødeligheden i de forskellige landsdele, men det illustrerer voldsomheden at antallet af noterede dødsfald i Ribekannikkernes gavebog steg fra det normale 1,2 pr. år til 17 (Poulsen 2016:267).

Dokumenter fra 1350 viser at foretagsomme folk forsøgte at berige sig ved at sætte sig i besiddelse af kirkens gods i en række vestjyske sogne fra Tarm til Stadil og Hee (Hørby & Olsen 2002:208-10). Disse sogne var åbenbart næsten folketomme efter pesten, og de der skulle varetage kirkens interesser, var døde.

Den hvide død 1601-03

Pesten 1601-03 blev kaldt den hvide død og regnes for den værste efter 1500. Den kom fra Danzig, bragt hertil via kornimport, og begyndte i København, men bredte sig ud over Sjælland og huserede i Jylland 1602-03. Den skal have været landsdækkende, men vi har ikke noget overblik over eventuelle regionale forskelle.

Den udryddede ofte hele familier, fx beretter århusborgeren Rasmus Pedersen Thestrup at begge hans forældre og alle 5 mindre søskende døde af pest i 1603. Han overlevede kun fordi han i 1602 var sendt i skole i Lübeck – netop på grund af den truende pest (Knudsen 2004:15).

Dysenteri i Østdanmark 1653-54

Ind i 1600-tallet bliver det muligt at få bedre overblik over dødeligheden. Men først efter at der er indført kirkebøger i hele landet

i 1646, kan vi få et klarere billede af de regionale forskelle. Selv om langt fra alle kirkebøger fra 1600-tallet er omhyggeligt ført, endsize bevaret til nutiden, og de nok især mangler fra de steder og tidspunkter hvor både krig og sygdom har hærget, kan de bevarede kirkebøger give os en meget mere detaljeret viden om forløbet end de spredte kilder vi har fra tidligere tider.

Samlet regner man med en befolkningsnedgang fra 1645 til 1660 på 20 %, men med meget ujævn fordeling.

Pesten i 1653-54 (i datiden kaldt blodsot) ramte kun Østdanmark, mens egnene vest for Store Bælt gik næsten fri. Hårdst gik det ud over København, hvor det anslås at mellem 8.500 og 9.000 døde, dvs. tæt på en tredjedel af Københavns befolkning (Knudsen 2004:12). Ud fra de bevarede kirkebøger skønner man at der døde 13 % i landsognene, men der var stor forskel fra sogn til sogn. I Gentofte (som dengang var et landsogn) blev der begravet 180 i 1654, mens gennemsnittet 1652-1666 (når man ser væk fra 1654) var 15,4. Der døde altså næsten 12 gange det normale i peståret (Knudsen 2004:6).

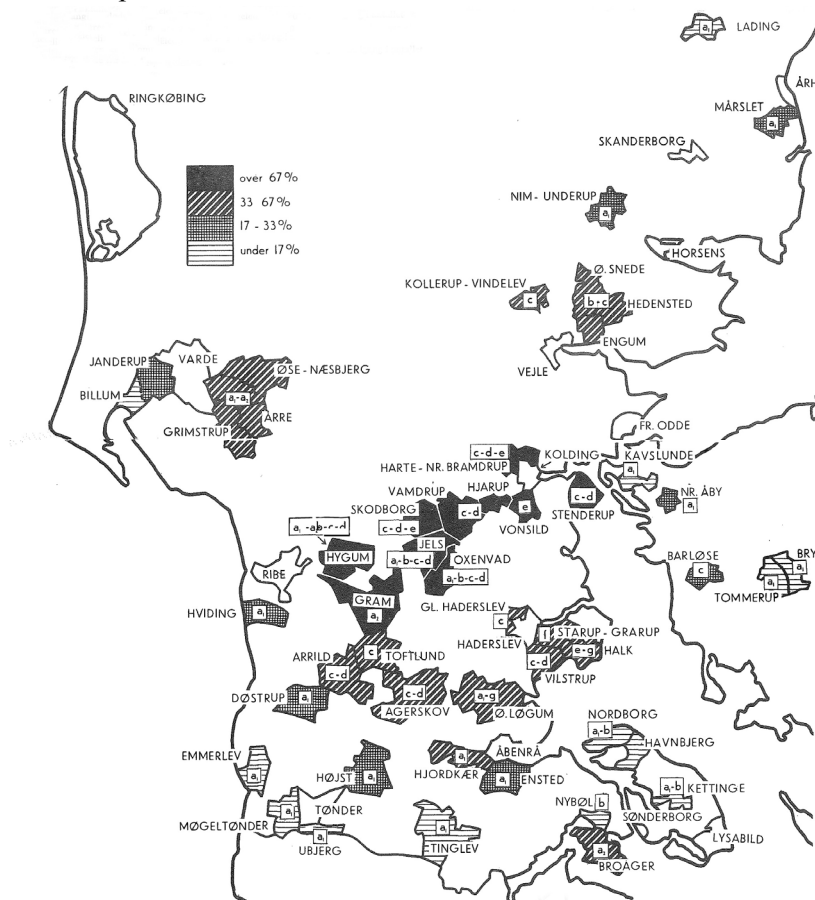
Bortset fra Kolding spredte pesten sig denne gang ikke til Jylland, og den bredte sig heller ikke uden for Kolding. Måske virkede de foranstaltninger der var indført med pestforordningerne i 1625 og 1652, fx at man forsøgte at isolere de syge, at markeds- og torvedage blev aflyst og rejsende dirigeret uden om pestramte byer.

Plettyfus i Sydvestdanmark 1659-60

I 1659-60, i forbindelse med svenskekrigene, blev det så Vestdanmarks tur, og i de hårdest ramte egne (og fordi plyndringer og pest gik hånd i hånd) var dødeligheden endnu større end ved pesten på Sjælland i begyndelsen af 1650'erne. I et tingsvidne fra Malt herredsting hedder det således: ”mange ere døde aff Hungers Nød saa der er iche mange i huer Sogn en thou eller trei paar folch som endnu Leffuer saa der er iche saa mange i byen som kunde hielpe huer andre til hande, saa mange er opædt i Hussene aff hunde. Der er faa i Malt herit som haffve nogen auffling aff de der endnu Leffuer saa byerne staaar mesten part gandsche øde” (efter faksimile Lassen 1958:56d).

Smitten kom med de polsk-brandenborgske hjælpetropper, som var hidkaldt for at hjælpe med at jage Karl Gustavs tropper ud af Jylland og Fyn. De kom til egne der allerede var hærget og udpint af

de svenske besættelsestropper, så det var meget småt med fødevarer, og oven i plyndringerne kom så den plettyfus som de polske tropper medbragte. Ikke så mærkeligt at de ofte kaldes ”fjenderne” i samtidige beretninger. Takket være ikke mindst Aksel Lassens studier ved vi ganske meget om dens udbredelse og styrke (Lassen 1958, 1965). Nogle af Lassens beregninger er senere blevet modificeret i betydelig grad (Johansen 1978:360), men det anfægter for mig at se ikke Lassens påpegning af store geografiske forskelle. Det er dem jeg vil se nærmere på.

Kort i Lassen: *Skæbneåret 1659*:24b-c.

Pestens demografiske følger

Aksel Lassen når frem til at omkring halvdelen af befolkningen døde i et bredt bælte på begge sider af Kongeåen fra Ribe til Kolding og videre til Horsens, mens Nordvestjylland var næsten uberørt. Malt herred var det hårdest ramte med sogne hvor 2/3 af indbyggerne døde. Det betød at der ikke var nogen til at overtage de ledigblevne fæstegårde, i 1662 var der således 75 % ødegårde i Malt herred (Lassen 1958:56). Men ødestedsprocenterne dalede forbløffende hurtigt i de sønderjyske herreder.

De følgende år var præget af at der var meget få dødsfald og ægteskabsalderen faldt hvor pesten havde hærget – det blev jo lettere at få foden under eget bord. Det store antal vielser og fødsler kan dog kun forklares ved at der også var en betydelig indvandring fra Nordvestjylland hvor pesten ikke havde været så voldsom. Aksel Lassen peger på at tallet af fødsler og dødsfald i årene efter 1660 var fundamentalt forskelligt i Nordvest- og Sydøstjylland (1958:111). Fra de mere magre egne mod nordvest kendes der da også adskillige klager over at fæsterne opsagde deres kontrakter og flyttede mod syd og øst, hvor jorden var bedre og der var fæstegårde nok at få. Det betød fødselsunderskud og stagnation i de magre egne fordi de unge var flyttet. (Lassen 1958:143).

Sproglige følger i Syd- og Sønderjylland?

Viggo Sørensen og Kristian Ringgaard har uafhængigt af hinanden (1982 og 1993) peget på at der er en række sydjyske dialektgrænser hvis forløb sandsynligvis skal forklares ud fra de betydelige befolkningsvandring der fandt sted omkring 1660. Derfor bredte en række centrale vestjyske træk, såsom foransat artikel, vestjysk genus og vestjysk stød sig som en kile ind i det sydøstjyske (Jysk Ordbog kort 7.1, 1.5). Disse analyser vil jeg ikke gå yderligere ind på. Men er det gjort med det?

Nu kan pesten jo ikke forklare alting, men hvis man ikke kun anlægger en dialektgeografisk synsvinkel, men også en sociolingvistisk, er der også andre ting der falder i øjnene.

Sydøstjysk og (især) sønderjysk ser ud til at rumme en del former som må skyldes sekundære ændringer i forhold til andre jyske dialektområder.

Man kunne nævne udviklingen af endelsen -et. I et større sønderjysk og sydøstjysk område ender svage verber på -t både i præteritum og participium. Det er blevet beskrevet som en ”udlydshærdning”, mens andre (undertegnede inklusive) hælder mere til at forklare det som restitution, men det vil jeg lade ligge ved denne lejlighed, og i stedet fokusere på de sønderjyske reflekser af langt e og ø.

Sønderjysk *ej, øj* versus nørrejysk *iā, yā*

I størstedelen af Sønderjylland siger man ikke *biān, syā*, (ben, sø), men *bejn, søj*. At det ikke er en ”oprindelig” forskel mellem sønderjysk og nørrejysk, ses af at Flensborg Stadsret har skriveformer som *ien, bien* (en, ben) og af stednavne som Vonsild og Jested samt ordformer som *vāst* (ost), der forudsætter en diftongering. Vi må altså regne med at der i middelalderen var samme diftongering i Sønderjylland som i Nørrejylland.

Dertil kommer at det ikke er hele Sønderjylland der bruger *ej, øj*. På Als, i Angel og Fjorde bevarede man de gamle udtaler. I Fjorde sagde man *siā, dyō* (se, dø), i Angel *fiā, gryō, kyōf* (fed, grød, købe) og på Als *stiān, hy·* (sten, høre). Det samme var tilfældet i det gamle Nørre Tyrstrup herred (dvs. de 8 sogne lige syd for Kolding der kom til at ligge nord for grænsen i 1864) samt de nordligste sogne i Sønder Tyrstrup herred.

Her har man i vidt omfang brugt former med lydlukning eller diftongering af langt e, ø og o. Det hed ikke blot *si' , i'q, fi'e, sti'n* (se, eg, fed, sten), men også *sni' , ri'w, fri·dā* (sne, reb, fredag). Og man sagde *dy' , fry' , gry'ā, ry'q* (dø, frø, grød, røg) og *fu'ā, su'āl, muās* (fod, sol, mose) (Bogh 1929:131, 129-30).

Diftongeringen eller lydlukningen var altså betydeligt mere gennemført end i nørrejysk normalt, således også af o i udlyd. Det hed ikke kun *sku' , ku'* (sko, ko) som i nørrejysk, men også *bu' , klu' , tu' , gru'* (bo, klo, to (dvs. vaske), gro), og der var også lydlukning foran ældre p og k (hvor nørrejysk har o): *klu'q, bu'q* (klog, bog) (Bogh 1929:129).

Nørre Tyrstrup herred hørte til Slesvig, men er et grænseområde mellem nørrejysk og sønderjysk, og dets politiske historie har betydet at det har haft mere kontakt nordpå end resten af Sønderjylland. N.P. Bogh vil forklare diftongerne med at Tyrstrup herred er blevet

befolket nordfra og derfor har de nørrejske overgange, men senere er herredet blevet påvirket af slesvigske der havde større prestige (Bogh 1929: 137).

I stedet for at henvise til bebyggelseshistorien vil jeg betragte både Fjorde, Angel, Als og Tyrstrup som reliktområder. Alle de her nævnte former fra Tyrstrup genfindes i Fjorde på nær ordet grød der er afløst af *brei*. Disse egne har i deres geografiske udkantposition bevaret lydlukningen/diftongeringen mens hovedparten af Sønderjylland fik et enklere vokalsystem. Men hvorfor holdt sønderjyderne op med at bruge de gamle diftonger?

Slesvig som sprogsamfund

De mange børn og unge og de mange tilflyttere, sikkert også mest unge, i de hastigt regenererede pestområder efter 1660 betød at man kunne forvente flere og hurtigere sprogforandringer end i mere statiske dialektsamfund.

Nu var Slesvig som helhed ikke et statisk samfund, det var tværtimod en indfaldsvej for meget nyt. Det var præget af sprogkontakt, og det var mere urbaniseret end resten af Jylland. Omkring 1530 boede ca. 13 % af Slesvigs befolkning i byer (Poulsen 2016:269), og de fire købstæder i Nordslesvig havde ved den første egentlige folketælling i 1769 alle over 2.500 indbyggere. Kun fem købstæder i Nørrejylland havde den størrelse, de fleste havde under 1000 indbyggere, og Flensborg blev med sine næsten 10.000 indbyggere kun overgået af København (Feldbæk 2003:79).

Børnedødeligheden var dengang væsentlig større i byer end på landet, så de krævede stadig tilvandring for at vokse, og de slesvigske byer voksede gennem 1600- og 1700-tallet. I sådanne sprogsamfund hvor mange skal lære det lokale talesprog som voksne, opstår der typisk forenklinger.

De sønderjyske bymål (som er de eneste jyske bymål vi har en nogenlunde viden om) har da også træk som vi kender fra andre byer, først og fremmest sproglige forenklinger, fx sammenfald af *n* og *nj*, *l* og *lj*. Mest frapperende er at både *lag*, *lov*, *løv* og *ræv* udtales med *aw* i Åbenrå, mens nabodialekterne skelner mellem *aw*, *åw*, *æw* (Olsen 1949:13). Desuden havde de traditionelle bymål flere lån fra tysk end

de landlige dialekter, som et resultat af at (især neder-)tysk gennem lang tid spillede en meget større rolle i byerne end på landet.

Med den relativt høje urbaniseringsgrad har bymålene kunnet influere de landlige dialekter mere end i Nørrejylland.¹

Om sønderjyderne begyndte at sige *sej* og *køjə* (se, køre) i stedet for *siə* og *kyə* i slutningen af 1600-tallet, ved vi ikke, men det er en mulighed. I hvert fald er glidningen meget kraftig i Åbenrå bymål (Olsen 1949:15), og folk flygtede i stort tal til byerne i 1659 da hjælpetropperne invaderede landsdelen. Det er altså en periode hvor kontakten mellem by og land var større end i mere fredelige tider, og de regenererede lokalsamfund var præget af mange unge og stor sproglig variation. Begge dele befordrer sprogændringer.

Fyn 1659-60

Muligheden bestyrkes af at det samme skete på Vestfyn, som blev næsten lige så hårdt ramt af både plyndringer og pest som Sønderjylland i 1659, men ellers har haft en mindre omtumlet historie.

Også vestfynsk har bevaret en række gamle former med lydlukning fx *i', i'm, ri'nt, fri'də, ly', ry'* (eg, em, rent, sent, fredag, løg, røg), men den normale refleks af langt e og ø er æj og oj: *sæj', bæj'n, hoj', kjoj', foj', fojlə* (se, ben, hø, klø, føde, føle), altså diftonger som ligner de sønderjyske, blot med større afstand mellem de to komponenter, mens Øst- og Syd-fyn som resten af øerne har *iə, yə*.

De vestfynske diftonger glimrer ved deres fravær i middelalderlige kilder og må anses for sekundære (mere udførligt Pedersen 2009). Jeg har foreslået at ændringen er sket i de tumultuariske år med besættelse og pest som ramte Vestfyn hårdt.

Vi kan ikke komme så tæt på pestens dødelighed som i Sønderjylland da der er bevaret ret få kirkebøger, fra Vends herred omkring Middelfart således kun én, nemlig fra Vejlbj. En indførsel i kirkebogen fra Nørre Åby på Vestfyn, som fortæller om Marina Erik Nielsens der sad alene tilbage i gården uden hjælp og ”hvis indvolde blev af en hund ædt, der hun lå lig”, kunne tyde på at der er en vis sandhed i udsagnet om at ”intet sted i Danmark havde så hårde livsvilkår som Fyn i vinteren 1659/60 og foråret 1660” (Blomberg 1973:426, 420).

¹ Jf. at der hvor man i Mellemslesvig skiftede fra dansk dialekt til nedertysk, var det netop nedertysk bysprog man gik over til (Bock 1933:347, Pedersen 2000:142-43).

Lige som i Sønderjylland flygtede landboerne i stort tal til byerne, og selv om de fleste nok vendte tilbage da tropperne var væk, medførte epidemierne dybtgående befolkningsmæssige forskydninger, på Fyn således også vandring fra by til land bl.a. fra Odense på grund af efterfølgende hård beskatning.

Det høje antal ødegårde blev ligesom i Sønderjylland nedbragt meget hurtigt, og der regnes med en betydelig nettoindvandring til Fyn efter 1660. Der er mig bekendt ikke foretaget nogen analyser af hvor de indvandrede kom fra, men de interne vandringer i Danmark i den her skildrede periode havde overvejende retning mod øst. Der var tæt forbindelse mellem Sønderjylland og Fyn, og det var ikke kun troppernes marchruter der gik fra Middelfart og Assens mod Odense.

Vi ved ikke meget om bymålene i de fynske købstæder, men Finn Køster har påvist at langt e og ø i en vis udstrækning er blevet udtalt med glidning *ej*, *øj* i flere af byerne, ganske som beskrevet i Åbenrå (Køster 2000). Det gør det fristende at antage at de vestfynske diftonger ganske som de sønderjyske er begyndt som en koineisering, som resultat af de særlige demografiske forhold med mange tilflyttere, heraf en del byboer, og et meget stort antal børn og unge. Om denne udvikling er blevet støttet af (eller ligefrem sat i gang af?) sønderjyderne, tør jeg ikke indlade mig i diskussion om, men eftersom epidemien 1711 kun ramte dele af Sjælland, var pesten 1659-60 den sidste voldsomme epidemi i Vestdanmark. De følgende 150 år var præget af relativt stor demografisk stabilitet. Da Vestfyn samtidig var et område med god jord, var alle muligheder til stede for at vestfynboerne blev hjemmefødninge og kunne udvikle deres særheder, også hvad talesproget angik, og diftongerne kunne stille og fredeligt udvikle sig videre så *ej*, *øj* blev til *æj*, *øj* – og som en slags paralleludvikling blev langt æ også diftongeret til *aj*. Jeg antager altså at det er samme udvikling som i Sønderjylland, men den er gået videre, og støtter mig her til Henning Andersens tese om at der i små samfund med tætte netværk kan foregå eksorbitante fonetiske udviklinger såsom klusilparasit – som også kendes på Vestfyn (Andersen 1988: 70).

Er det overhovedet tænkeligt at pesten i 1659 kunne få så store sproglige konsekvenser?

I den tidlige dialektforskning mente man at dialekterne var meget gamle og dialektgrænserne stabile. Skellet mellem øst- og vestfynsk regnede man således for førmiddelalderligt (Brøndum Nielsen 1927: 104 ff.). Det modsiges af at der ikke er nogen sikre middelalderlige skriveformer med vestfynske diftonger, og jeg har draget den slutning at de vestfynske diftonger er sekundære og med fordel kan ses i sammenhæng med en tilsvarende ændring i Sønderjylland.

Byforskere har vist at den tilsyneladende statiske demografi dækker over hvad de kalder en dynamisk stagnation, af Ladewig Petersen udtrykt så skarpt at der ikke er nogen demografisk normalitet før 1700. På den baggrund er der ingen tvivl om at de periodevis omfattende indre vandringer har kunnet føre til ændrede dialektgrænser.

Man har også efterhånden nedtonet forestillingen om de isolerede lokalsamfund, og om bønder næsten uden kontakt med byboerne. Tværtimod hævder man at land og by skal ses i forhold til hinanden. Hvad talesproget angår, vanskeliggøres dette af at vi ved meget lidt om byernes sprog. Fælles for de bydialekter vi ved noget om, er at de er præget af forenklinger som typisk opstår ved sprog- og dialektkontakt. Både de indre vandringer og et ændret flyttmønster visse steder, hvor der i kølvandet på pesten også skete flytninger fra by til land, kunne danne grobund for at forenklingerne kunne brede sig fra byerne til de landlige områder, og der kunne ske nye forenklinger i de landlige dialekter. Den anderledes alderssammensætning med mange unge betød at ændringerne lettere kunne slå igennem.

Pestperioden skabte mere kontakt mellem by og land og førte til omfattende migration mellem forskellige dialektområder. Det betød mere direkte sprogpåvirkning, så ikke blot (former fra) en anden landlig dialekt kunne brede sig, men også bysprogsformer, ja måske kunne de demografiske forhold endda blive så brogede at der kunne ske en form for koineisering også i mere landlige lokalsamfund. Svaret på ovenstående spørgsmål må altså blive: Ja.

Litteratur

- Andersen, Henning (1988): Center and periphery: adoption, diffusion and spread. J.Fisiak (ed.) *Historical Dialectology. Regional and Social*. Berlin:39-83.
- Blomberg, Aage Fasmer (1973): *Fyns Vilkår under Svenskekrigene 1657-1660*. Odense.
- Bock, Karl Nielsen (1933): *Niederdeutsch auf dänischem Substrat*. København.
- Bogh, N.P. (1929): Nogle Bemærkninger om Tyrstrup-Målet. *Danske Folkemaal* 3:129-141.
- Brøndum Nielsen, Johs. (1927): *Dialekter og Dialektforskning*. København.
- Feldbæk, Ole (2003): Den lange fred 1700-1800. *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*. København.
- Hørby, Kaj & Rikke Agnete Olsen 2002: Velstands krise og tusind baghold 1250-1400. *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*. København.
- Johansen, Hans Chr. (1978): Danmarks folketal omkring år 1700. *Historie*:360-74.
- Jysk Ordbogs atlaskort: Jyskordbog.dk → Atlaskort.
- Knudsen, Lise Gerda (2004): Den grasserende pestilenz. *Fortid og Nutid* 2004/4:3-20.
- Køster, Finn (2000): Træk af sproget i byerne på Fyn. *Danske Talesprog* 1:89-108.
- Ladewig Petersen, E. (1980): Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. *Dansk Socialhistorie* 3. København.
- Lassen, Aksel (1958): *Skæbneåret 1659*. Århus.
- Lassen, Aksel (1965): *Fald og Fremgang. Træk af Befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960*. Århus.
- Olsen, Karen Marie (1949): Synchronisk Beskrivelse af Aabenraa Bymaal. *Danske Folkemaal* 16:1-67.
- Pedersen, Inge Lise (2000): Urban and rural dialects of Slesvig: political boundaries in the millenial retreat of Danish in Slesvig. *International Journal of the Sociology of Language* vol 145. Berlin-New York:131-151.
- Pedersen, Inge Lise (2009): Er det svenskerne der har bragt uorden i diftongeringen i Sønderjylland og på Vestfyn? Frans Gregersen og Tore Kristiansen (red.) *Fra folkemål til multietnolekt*. Oslo:384-405.
- Poulsen, Bjørn (2016): Senmiddelalderen 1350-1550. Hans Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*. Århus:267-446.
- Ringgaard, Kristian (1993): Dialektgrænser og skæbneår. Karen Margrethe Pedersen & Inge Lise Pedersen (red.) *Jyske Studier*. København:219-224.
- Sørensen, Viggo (1982): Om muenen, o a mårer, om monner. *Ord & Sag* 2:40-50.

Torben Arboe:

Langvogn, langjern og svanehals

– forbindelsesled og/eller forlængelsesled i hestetrukne arbejdsvogne

1. Langvogn

En langvogn kan ud over at betyde 'lang vogn' være betegnelse for et træ- eller jernstykke (stang el. lign.), der var placeret i undervognen i den gammeldags arbejdsvogn, og som forbandt forvogn og bagvogn. I nogle udformninger kunne den gøre vognen længere, når der var behov for det, især ved hjemkørsel af stråafgrøder som hø og korn. Den kunne være forsynet med et antal huller, så man let kunne regulere afstanden mellem forvogn og bagvogn og dermed hele vognens længde. Placeringen af en sådan langvogn, eller et langvogns-stykke, i en arbejdsvogn ses på fig. 1.

Vognen på fig. 1 er af den gamle type, en såkaldt 'stiv vogn' (dvs. ikke affejdret), hvor de forreste hjul ikke kan dreje ind under vognkassen, selv om de er mindre end baghjulene. En anden type er de såkaldte 'underløbere', hvor forhjulene kan dreje ind under vognkassen, og vognen derfor kan dreje rundt på mindre plads. Fra gammel tid var de fleste arbejdsvogne og andre vogne 'stive vogne'; men i 17-1800 tallet kommer andre typer til, og der eksperimenteres med forbedring af de enkelte vogndeile, herunder langvognstykkerne, især i England, men også på kontinentet (Rasmussen 1971:8). Noget af det slår også igennem i danske vogne, bl.a. brug af de såkaldte 'svanehalse' i forbindelse med langvognstykker, jf. afsnit 3 i det følgende.

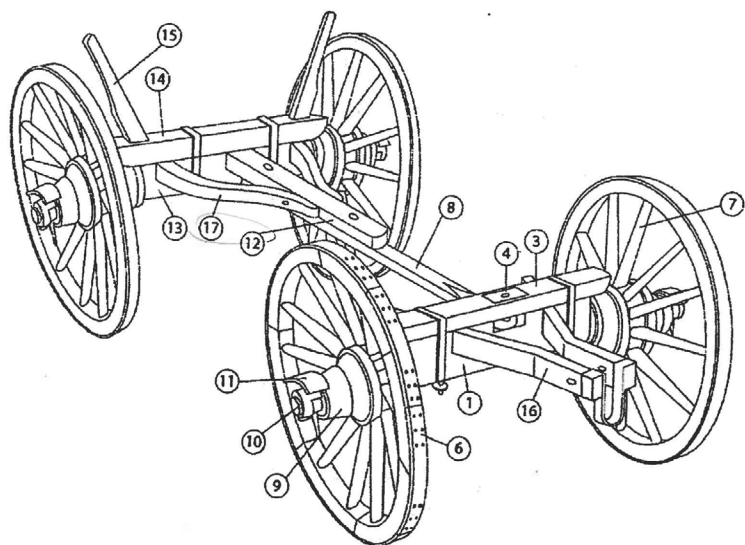

Fig. 1. Den vestdanske udgave af den stive arbejdsvogns undervogn ca. 1850. Schovsboe 2015:31. – Vestdansk betegner her i store træk Jylland-Fyn, jf. opdelingen i 'vognprovinser' s. 178 ff.: mod vest dominerer forvogne med stangarme, *kindinger* (nr. 16 på figuren) til fastholdelse af vognstangen (ofte kaldt 'stjært'). Opdelingen i vstdansk hhv. østdansk vogntype (fig. 2) bygger på Ellen Raaes analyser af spørgelistebesvarelser mv. vedrørende danske vogntyper (Raae 1936, 1938).

1.1. Langvogn-stykket fæstnet til forreste akselstok

Betegnelserne for de enkelte dele af undervognen varierer fra egn til egn. Træstykket nr. 1 på fig. 1 mellem hjulene på forvognen kaldes oftest *akselstok*, *forreste akselstok*, det tilsvarende stykke i bagvognen er da *bageste akselstok* nr. 13. Stykket nr. 8 er *langvognen*, og træstykket nr. 12, som langvognen sidder fastgjort under, kaldes her *langbom*, men betegnes stedvis *hvejr* eller *fast langvogn*. Fra langbommen går en støttearm nr. 17 til bageste akselstok; der er en tilsvarende på langbommens anden side. De kan også kaldes *hvejrer*, eller langbom og støttearme tilsammen kaldes *hvejr*, idet der stedvis blev brugt "et gaffeldelt træstykke" (med 3 kraftige 'grene'), der

klarede både langbommens og støttearmenes funktion (Holstebroegnen, jf. Skautrup 1927:75). Træstykket nr. 14 over akselstokken på bagvognen kaldes *kæpstok*, idet *vognkæppene*, nr. 15, er fastgjort heri. Træstykket nr. 3 over forreste akselstok kaldes en *bro*; på den ligger forreste kæpstok med vognkæppe, som dog ikke er medtaget på figuren. Vognkassens bund kommer til at ligge på forreste og bageste kæpstok, vognkassens sider holdes på plads af vognkæppene. Støttearmene til langbommen kaldes stedvis *stangarme*. Langvognen er fastgjort i forreste akselstok med en stor bolt *hovedbolt*, *vendebolt* nr. 4, som gør det muligt at dreje med vognen.

Til sammenligning skal kort omtales den østdanske vogntype (fig. 2). Til fastholdelse af vognstangen har denne type i stedet for kindinger et kraftigt træstykke, der går igennem forreste akselstok og foran denne har en indskæring (eller kløft); denne kaldes en *tyv(e)* eller *fortyv(e)* (nr. 2 på figuren), idet træstykket bag akselstokken også er delt i to og der kaldes *bagtyv(e)*.¹

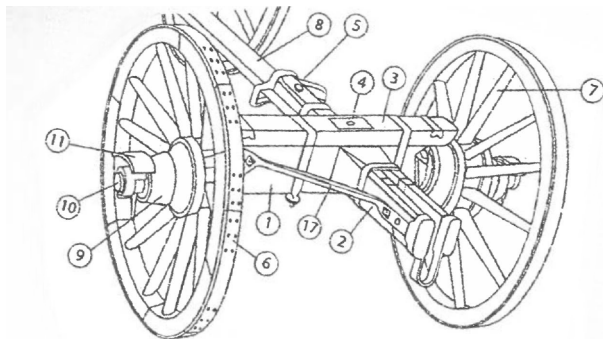

Fig. 2. Den østdanske udgave af den stive arbejdsvogns undervogn ca.1850. Schovsboe 2015:31.

Også den østdanske type har en *hovedbolt* nr. 4, eller *stor vendebolt*; men langvognen er her fæstet i den *lille vendebolt* nr. 5. En lignende type har også været kendt i det vestdanske område; der er flere

¹ Betegnelsen en *tyv* eller *tyve* går tilbage til gammeldansk *tvege* (tvedelt gren), vogn delen her kaldes også en *vogn tyv(e)*, jf. ODS. Ellers mest kendt i sammensætningen *høtyv* (redskab med to grene, fork).

eksempler i Syd- og Sønderjylland på, at langvognen ikke drejer på hovedbolten i forreste akselstok, men på en mindre vendebolt i et træstykke bag akselstokken (jf. afsnit 1.2).

Tilbage til den vestdanske vogntype. Bag forreste akselstok og den nævnte *bro* (nr. 3 på fig. 1) havde nogle vogne en *glidebro*, som langvognen gled på, se fig. 3. Dens funktion er at mindske langvognens belastning på hovedbolten. Denne nævnes også fra Mors, jf. Skyum 1948:45.

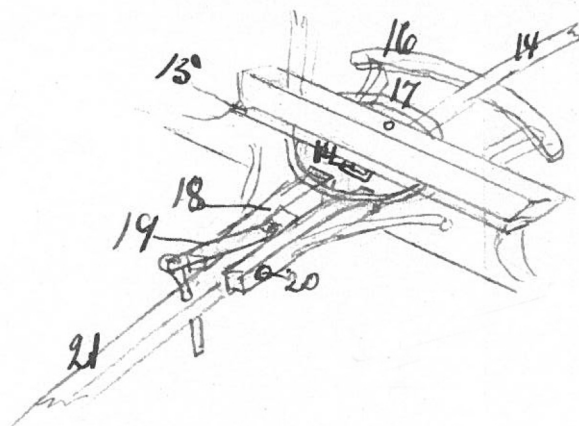

Fig. 3. Forvogn med *glidebro* (nr. 16) under langvognen (nr. 14). Skitse af Chr. Gade, Struer-egnen, Hardsyssel, optegnelse 1927-41. Der refereres til samme konstruktion, blot med betegnelsen *bro*, fra Herning-egnen og Sydvestjylland.

Som nævnt er langvogn og hvejr/langbom ofte kraftige træstykker. Dimensionerne af hvejren kunne være: '5 Kvarter lang, 4 Tommer bred og 3 Tommer tyk' (dvs. ca. 77 x 13 x 8 cm), og langvognen kunne være 'et Stykke Træ ... omtrent 2 Alen langt, 4 Tommer bredt og 1 1/2 Tomme tykt (dvs. ca. 125 x 13 x 4 cm), Herning-egnen (Trøstrup m.fl. 1914:58f.). Langvognen, som her var ca. 1,5 gange så lang som hvejren/langbommen, men kun halvt så tyk, kunne dermed forlænge vognen med ca. 1,25 m

I nyere vogntyper var langvognen af jern; en *'lāŋ·wun* kunne ligefrem være en ”Jernbjælke under Vognen” (Sydvestjylland), men kunne også være af mindre type:

Forbindelsen mellem for- og bagvogn dannedes af *æ hwæjər* (= hvejren), indtappet i bageste *'oŋər₁skāj* (= underskud, dvs. akselstok), og *æ 'lāŋ·₁vow'n* (= langvognen), et stykke forskydeligt fladjern forsynet med flere huller, så man kunne forøge og formindske afstanden mellem for- og baghjul ved at flytte en nagle i *æ hwæjər* fra hul til hul i langvognen. (°Vroue, syd for Skive).²

Denne type langvogn, der også blev kaldt *langjern*, behandles udførligt i afsnit 2.

Også en langvogn af træ kunne have huller, så den kunne skydes kortere eller længere ind i *ə 'hwæjə₁træ'* (= hvejtræet); når vognen var kortest mulig, var *ə 'loŋ₁u'n* (langvognen) skudt helt ind og ”gik ... helt hen til bagakslen” (dvs. bageste akselstok, °Bjerre). Det må være en lignende type langvogn med huller, der refereres til med ’den indstillelige stang’ i en omtale fra Thy:

ə 'lāŋ·wun (= langvognen) var den indstillelige stang, der forbinder forvognen og bagvognen. Stangen blev gjort lang, når vognen skulle bruges som høstvogn eller til at køre hø på. Skulle vognen bruges som møgvogn, blev stangen gjort kort, så vognen blev kort, men stangen kaldtes stadig *langvogn*. (°Torsted).

Langvognstykket blev altså siddende, men gjort kortest muligt, når der skulle køres med tunge ting som fx møg ud på markerne, eller sten, grus, sand mv. til vejarbejde. Til hø- og kornkørsel blev langvognen forlænget, eller der blev sat *langjern* på den (jf. afsnit 2), tilsvarende blev der sat længere bund og sider (*høsthaver*) på vognen.

I Østjylland havde man stedvis to langvogne: ”Til en Arbejdsvogn hørte som Regel en kort og en lang Langvogn”, og

² Betegnelsen *underskud* for *akselstok* bruges også i Hardsyssel, jf. Skautrup (1927:75); i Sønderjylland kaldes den *stelde*, *steldetæ*, jf. afsnit 1.2.

”Langvognsbommen” (dvs. langbommen ovenfor) kaldtes af enkelte ”den faste Langvogn”; den var fastgjort midt på bageste akselstok (°Houlbjerg). Når der skulle køres hø hjem, blev ”hølejerne (dvs. vognsider til høkørsel) taget ned fra deres Plads over Vognporten, der blev sat en længere Langvogn i, nogle længere Vognkæppe blev ogsaa sat i Vognen”, dermed var man klar til at hente høet hjem fra mark eller eng (Vejle-egnen, Schmidt 1936:208). Tilsvarende fra Djursland: ”I de ældste Vogne, jeg kendte, var Langvognen(e) af Træ. Der var een, som brugtes, naar den almindelige Vognkasse var paa, og en længere til Høstvognen”. Men dette ændredes: ”På de nyere Vogne var der kun een Langvogn ... en Træ- eller Jernstang, der blev skudt ind mellem For- og Bagvogn. Den var saaledes paasat ... ”(se fig. 4).

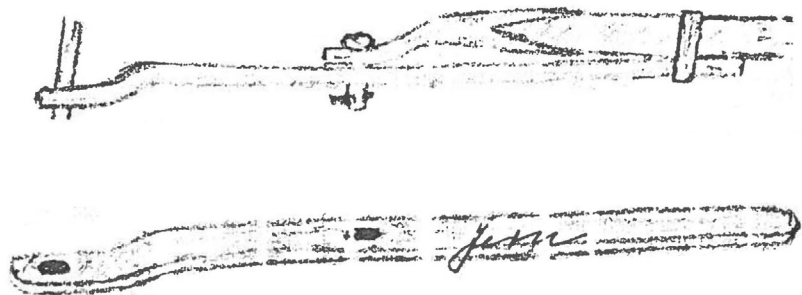
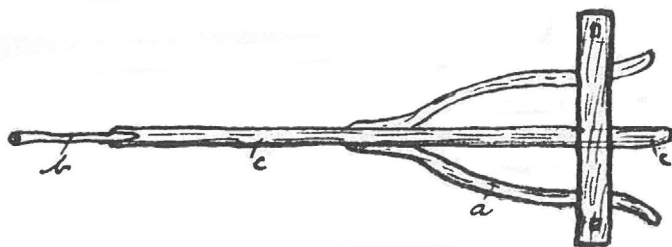

Fig. 4. Nyere langvogn af jern. Skitse af N.E. Andersen i optegnelse 1927-45, Knebel sogn, Mols.

Det ses, at langvognen bøjer nedad, hvor den med en bolt fastgøres til forvognen, jf. betegnelsen *svane Hals* i afsnit 3 (betegnelsen bruges ikke i kildens beskrivelse i fig. 4). Bagtil er den fastgjort til langbommen dels med en bolt, dels med et jernbånd. Optegneren tilføjer, at vognen kunne gøres længere end høstvognen: ”Naar der skulle køres Stænger, ’forlængedes’ Vognen med Reb”. Tilsvarende bemærkes andre steder, at forlængelse med langvogn ikke altid er tilstrækkeligt til kørsel med tømmer, træstammer mv., her må vognen desuden forlænges med en kæde, kætting eller lignende.

a: æ væw'ørə = *Væverne* (dvs. *Hvejr*); b: svanehals (se afsnit 3);
c: æ lān'vun = *Langvognen* (her forskydelig til skovkørsel)

Fig. 5. Bagvogn med forskydelig langvogn. Kildens forklaringer i kursiv.
°Vodder, 1939.

Netop til denne brug havde nogle vogne en type ”forskydelig langvogn”, hvor *langvogn* betegner langbom, fx i en optegnelse fra det nordvestlige Sønderjylland.

Langvognen c var her altså ikke fastmonteret i bageste akselstok, men kunne tilsyneladende skydes fremad og fastgøres forrest mellem hvejr-armene. Denne placering vises på en anden illustration fra samme kilde; men her ”sidder Langvognen fast mellem Armene fra Bagstelden med to Ringe og en Nagle; går ikke længere tilbage end Sammenføjningsstedet” (*Bagstelde* = bageste akselstok).

1.2. Langvogn-stykket fæstnet til træstykke bag forreste akselstok

I de hidtil omtalte vogntyper i Nørrejylland er langvognen, som det er fremgået ovenfor, fastgjort til forvognen med en bolt eller nagle, kaldt *hovedbolt* eller *vendebolt*, i forreste akselstok. Men i Sydvest- og Sønderjylland optræder, som antydnet ovenfor, ofte en anden konstruktion, hvor langvognen fæstnes i et træstykke bag forreste akselstok via den lille vendebolt, jf. fig. 2. Det må antagelig ses i sammenhæng med, at grænsen mellem den østlige og den vestlige ’vognprovins’ (omtalt i forbindelse med fig. 1 og 2) tidligere har gået længere mod vest, gennem det (syd)østlige Sønderjylland (Schovsboe 2015:178 ff., kort s. 179); østlige udformninger kan dermed have bredt sig i en vis afstand mod vest og nord. Konstruktionen ses på fig. 6.

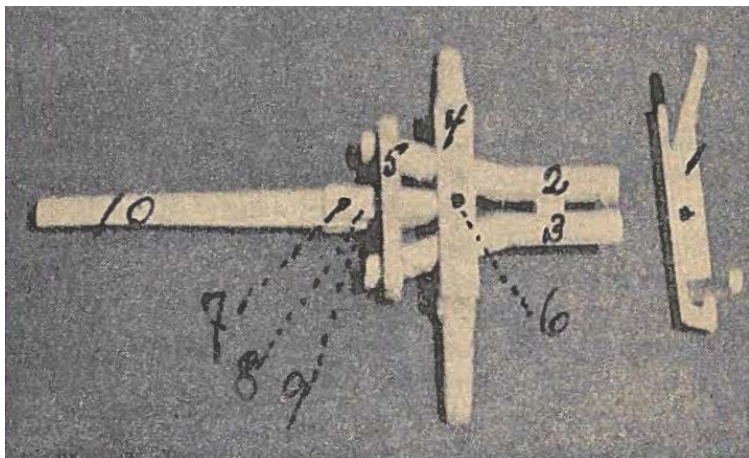

Fig. 6. Forvogn med langvogn fæstnet i 'tunger' bag akselstokken. Sydvestjylland (Kragelund 1940:24).

På figuren betegner nr. 2-3 kindinger, der holder vognstangen; de går igennem akselstokken, nr. 4 (der her kaldes *Stældtræ*, *steldetræ*) og bærer bag ved den et træstykke, nr. 5, hvilket kaldes vendetræ. Dette ligger over de to *tunger*, nr. 8 og 9 (overtunge og undertunge), hvori langvognen nr. 10 er fæstet ved den lille vendebolt, nr. 7; de er ca. 20 tommer (52 cm) lange og 1 tomme (2,6 cm) tykke. Den store vendebolt, hovedbolten, nr. 6, går ned igennem kæpstokken, nr. 1, der på figuren er placeret for sig, og *steldetræet* (akselstokken), nr. 4. Belastningen og slitagen på den store vendebolt og træværket omkring den bliver mindre, når langvognen ikke fæstes på den, men på den lille vendebolt og de to *tunger*, der holder denne.

Ovenstående gælder en vogn fra det sydligste Sydvestjylland, lidt nord for Ribe. En tilsvarende konstruktion omtales fra det nordvestlige Sønderjylland, lidt syd for Ribe: "en gammel Vogn, der drejede bag ved æ 'fårø 'stælj' (Forstelden, dvs. forreste akselstok); der sad et par *Læber* ud tilbage, som æ *lån'vun* Langvognen drejede i" (°Vodder, 1939). Det nævnte "par *Læber*" er formentlig det samme som de to *tunger* i fig. 5. Konstruktionen var også brugt længere mod nord, jf.: "I de gamle Vogne var der altid en Gaffel – et Par 'Skie' – hvori Langvognen forbandt Bag- og Forvogn med hinanden" (Tåning sogn,

Skanderborg-egnen). Her er 'skie' antagelig en form af 'skeder', idet 'skede' kan betegne et tyndt træstykke; langvognen blev fastgjort heri med en nagle. Også fra Haderslev-egnen påpeges, at "Langvognen ... drejede bag Stældet, den var med en Bolt sat fast i Bøjlen", hvor 'Bøjlen' ikke beskrives nærmere, men måske svarer til 'vendetræet' ovenfor (nr. 5 på fig. 5). Sydligere i Sønderjylland nævnes, at *æ lān-vun leqær ā ā gli-træ*: = langvognen ligger på glidetræet (°Løgumkloster), dvs. samme konstruktion som i Nørrejylland, jf. glidebroen i fig. 3. På Als gik der fra langvognen en 'langvognshals', også kaldet 'svanehals' frem til forreste akselstok; dette tages op i afsnit 3 nedenfor.

2. Langjern

Langvognstykker af jern kunne, som kort nævnt i afsnit 1.1, også betegnes *langjern*. Dette gælder især i Nordjylland fra den vestlige Limfjord til Randers fjord, mere sporadisk i Vestjylland syd for Limfjorden.³ I Vendsyssel ligger *lānja-nt* (langjernet) under langbommen⁴ "og gaar saa hen over Broen til Hovedbolten", hvor 'broen' må være en glidebro som på fig. 3. Jernet har "flere Huller, saa Vognen kan gøres længere eller kortere ved at benytte forskellige Huller" til at fæste det til langbommen med via en nagle (Hirtshals-egnen), dvs. samme udformning som ved langvognen i afsnit 1.1. Dog tilføjes det, at nyere vogne havde "den Bolt, hvorom Vognen drejer, bagved Bosstykket" (hvor *bos* = akselstok), dvs. bag ved akselstokken (som beskrevet i afsnit 1.2): "Langjernet slider nemlig temmelig meget paa de Trædele, som det går ind imellem". I Thy sad *ā 'lān-jar ... fræ ā 'fōr'kjē"pstøkær ā hæn te ā 'bā-q'kjē"pstøkær* (= sad langjernet fra før-kæpstykkerne til bag-kæpstykkerne), dvs. fra forreste til bageste kæpstok eller akselstok, og blev ligeledes brugt til regulering af vognens længde. Tilsvarende blev langjernet brugt på Mors; når vognen skulle gøres lang til høstbrug, skulle man "sætte Langjernet i og Langværket på", hvor 'langværket', *æ 'lāng-wærk*, er 'Vognfadingen med Stængerværket', dvs. en lang vognkasse

³ *Langjern* betegner ellers mest almindeligt et skråt eller lodret stillet jernstykke forrest på en plov, en forplov el. lign.; desuden kan det betegne en aksel i en mølle eller kværn, jf. artiklen *langjern* i Jysk Ordbog.

⁴ I det følgende citat egentlig kaldt *langvognen*, jf. omtalen af langbom som 'fast langvogn' i afsnit 1.

med en bred 'høst-ramme' påmonteret (for at få flest mulige neg på læsset; Skyum 1948:46). En illustration fra Salling viser et langjern, med huller til bolte, under et *Hwæje(r)* (dvs. hvejr, jf. afsnit 1), med forklaringen: "Vognen gøres lang ved at flytte Langjernet frem". Fra Viborg-egnen nævnes samme funktion: "Naar Langjærnet blev stillet til den største Hjulafstand, kunde de lange 'Lejrer' lægges paa i stedet for 'æ Mogfiel', der brugtes til al almindelig Kørsel" (Munk 1977:28); "lejrer" er de lange vognsider, som brugtes ved kørsel med korn, "mogfiel" (møgfjæl, -brædder) de korte vognsider brugt ved kørsel med møg.

Ud over denne brug omtales langjern i Sydvestjylland i forbindelse med kørsel med en *vestilt Uen* = ved-stillet vogn, dvs. en vogn indstillet til at "køre langt Træ (Ved) paa". Her var langjernet forlænget, "eller der var anbragt en Kætting i en Længde, som svarede til Træets Længde" (kætting = svær kæde), jf. også omtalen af langjern ved skovkørsel sidst i afsnit 1.1.

3. Svanehals

Som strejft indledningsvis i afsnit 1 skete der i 17-1800-tallet "en vældig udvikling i vognbyggeriet" (Rasmussen 1971:8) med udgangspunkt i England, især vedr. vogne til kørsel i byerne (kareter mv.). Man forbedrede bl.a. langvognstykke, begyndte at fremstille det af jern og give det en bøjning fremtil, en såkaldt *svanehals*. Det bredte sig fra midten af 1800-tallet også til arbejdsvogne:

Omkring 1850-55 ... kom det nye og enkle Vendetøj med, at Langvognen blev beslaaet med et langt Stykke Jern i Forenden, "æ Swaaenhals", der gik ind i "æ Forstæld" og forbandtes med den store Vendebolt. Fra den ene Bagkinding til den anden blev lagt en Vendebro, hvorpaa Swaaenhalsen gled. (Kragelund 1940:27, Foerstæld = for-stelde, forreste akselstok).

Den *store vendebolt* er det samme som hovedbolten, jf. afsnit 1.2. *Bagkindinger* er den del af forvognens stangarme (til vognstangen), der går ud bag akselstokken. Udformningen af svanehalsen ses på fig. 7. En fordel ved en svanehals er, at den medvirker til at formindske 'højdeforskellen' mellem forreste og bageste akselstok ved vogne, hvor forhjulene er mindre end baghjulene.

a: Hul til Boltene, hvorm Vognen drejer (kildens forklaring)

Fig. 7. Svanehalen, æ 'sva·n₁hals, monteret på langvogn (Sønderjylland, °Vodder, 1939). Den ved a nævnte bolt er hovedboltene ned gennem forreste akselstok mv., her kaldt æ 'nåw'l, naglen.

Det ses, at svanehalen bøjer nedad hen mod forvognen; det skyldes, at denne er lavere end bagvognen pga. forskel i hjulstørrelse (ses fx på fig. 1). En anden illustration fra samme kilde oplyser, at svanehalen *slæber på*, dvs. glider på, et krumt jernstykke bag akselstokken; det må være den i citatet nævnte vendebro.

Disse 'svanehalse' er omtalt spredt i Sønderjylland og mere sporadisk i Nørrejylland, men med gode beskrivelser.

Fra det nordlige Midtøstjylland nævnes således, at enkelte nyere vogne havde en noget længere langvognsbom end tidligere vogne; denne var forsynet med "et fastboltet Beslag (Svanehals), der forrest havde et Hul til at sætte Hovedboltene igennem" (°Houlbjerg). Mod syd i samme område blev langvognen ved nyere vogne "forlænget med en temmelig svær Jern-Svanehals, der fastgjordes til Forvognen med en stor og svær Nagle gennem Kjæpstok og Aksel" (Tåning sogn, Skanderborg-egnen). Tilsvarende fra naboområdet Bjerre: "Langvogne laves nu med en Svanehals, til at stikke ind i Forakselen; nogle er helt af Jærn, men de er meget tungere end de gamle Langvogne af Træ" (*Foraksel* = forreste akselstok). I det nordlige Midtvestjylland (Lemvig-egnen) kan forenden af langvognen være dannet som en svanehals, og "da Jærnet gaar hen over Broen, men skal gaa ind i Forvognen (ved) Akselstokken, saa maa det nødvendigvis have denne Bøjning" ('Broen' må være den forømtalte vendebro eller glidebro). Sydligere, fra Skjern-egnen, bemærkes: "Naar Vognen drejes i æ Framsteld, kaldes Langvognen Swaanhals, og Laanguen, naar den drejes bagved"; *Framsteld* = frem-stelde, forreste akselstok. Langvognstykket kaldes her altså kun *langvogn*, når det er fæstnet

bag akselstokken som i beskrivelsen i afsnit 1.2, ellers kaldes det *svanehals*, underforstået: det har en bøjning (måske over en 'bro'), når det er fæstet i akselstokken.

Fra Sønderjylland skal ud over omtalen ved fig. 7 nævnes følgende. På Løgumkloster-egnen "tilspidses Langvognen fortil og gaar ind i et Jernhylster, der ender fladt som Langvognshals eller Svanehals, der forved Vrideskamlen bøjes lidt nedad ... og føres ind i et Hul i Forskammelen, hvor saa Naglen gaar igennem". Her er *Forskammel* = forreste akselstok, *Vrideskammel* = forreste kæpstok (der drejer på akselstokken), *Naglen* = hovedbolten. Det ses, at der anføres en synonym betegnelse for svanehals, nemlig *langvognshals*. Lidt sydligere beskrives variationer i svanehalsens udformning og placering: *Æ Svaaenhals ka væ saa faaskjelle, den ka lek løjs onne æ Langvuen i Jaenrenge faastgjøe mæ Baalt. Den ka væ faast, aa den ka væ doffelt* = svanehalsen kan være så forskellig, den kan ligge løst under langvognen i jernringe fastgjort med bolte; den kan være fast, og den kan være dobbelt (Hostrup sogn). Længere mod øst, i Lundtoft herred, ligger svanehalsen også under langvognen og går frem til vrideskamlen, forreste kæpstok. På Als har *svanehals* som ved Løgumkloster synonymet *langvognshals*: langvognen har påmonteret en *langvunshals/sva'nhals*, dens placering ses på en illustration i Alsingergildet (1995):43. At genstanden og betegnelsen er kommet fra finere vogne til arbejdsvognene, ses af en tidlig optegnelse: *sva'nhals ... bruges ved de fleste Stadsvogne (sta'svu'n og ved stajsvu'n)* °Agerskov, 1859, hvor førstnævnte vogne har *stads* i betydningen 'fin, fornem', mens sidstnævnte i stedet har genitiv af *stad* og dermed betydningen byvogne. I øvrigt erstattede svanehalsen her langvognstykket.

Også ved svanehalsen nævnes særlige forhold ved kørsel med tømmer mv.: "Nu forlænger man Vognen (fx når der skoves) ved at sætte en Kæde i Svanehalsen med en Ring, som Drejenaglen går igennem" (°Vodder, 1939); 'Drejenaglen' er hovedbolten i forreste akselstok, kæden går altså fra svanehalsen hen til akselstokken.

Afslutning

Redegørelsen ovenfor har vist, at langvogne, langjern og svanehalse har været vigtige dele af de gamle, hestetrukne arbejdsvognes under-

vogne, og at de kunne være udformet på mange forskellige måder. Flere af figurene stammer fra besvarelser af spørgelisten om vogntyper i 1930'erne (Raae 1936, 1938), og der er fra kartotekssedlerne, som i Jysk Ordbog et stemplet "IDD Fællesjysk samling", henvist til flere besvarelser, som ikke har været umiddelbart tilgængelige i skriveperioden, da de befinder sig i "Topografisk samling", dvs. på det tidligere Institut for Dansk Dialektforskning, nu Center for Dialektforskning, Københavns Universitet. Illustrationen i fig. 3 af en glidebro stammer fra denne samling⁵, fra en side med flere gode skitser af vogndelev og deres placering fra den pågældende besvarelse. På dette punkt ville det være ønskeligt med en tættere udnyttelse af den delvist digitaliserede "Topografisk samling" til redaktionen af Jysk Ordbog, endskønt vi allerede har det meste af den repræsenteret i samlingerne og ordbogskartoteket.

Litteratur

- Alsingergildet (1995): Landbrugets kassevogn. *Alsisk Kalender*. 6. Sønderborg: 41-44.
- Kragelund, T. (1940): Arbejdsvognen. *Fra Ribe Amt*. 10. København: 18-29.
- Munk, N.P.J. (1977): Hedeponerens Kaar. *Fra Viborg Amt*. 42. Viborg: 7-31.
- Rasmussen, Holger (1971): *Vogne i Brede*. København.
- Raae, Ellen (1936): Den stive Arbejdsvogns Undervogn. Redegørelse med Spørgsmaal. *Danske Folkemaal*. 10. København: 75-84. – Også udsendt som Udvalg for Folkemaals Spørgehæfte C 4: Vogntyper i Danmark (Undervognens Konstruktion).
- Raae, Ellen (1938): Redegørelse for Besvarelser paa Spørgeheftet 'Vogntyper i Danmark' m.m. *Danske Folkemaal*. 11. København: 35-42.
- Schmidt, August F. (1936): Fra Smidstrup Sogn. *Vejle Amts Aarbog*. København: 195-210.
- Schovsboe, Per Ole (2015): *Hestevogne på landet*. Haderslev.
- Skautrup, Peter (1927): *Et Hardsysselmål*. I. København.
- Skyum, A.C. (1948): *Morsingmålets Ordforråd*. I. Aarhus.
- Trøstrup, J.A. m.fl. (1914): Gamle Minder fra Hammerum Herred. *Hardsyssels Aarbog*. 10. København: 1-165.

°Houlbjerg (etc.): Jysk Ordbogs punktoptegnelser, jf. atlaskort K 0.6.

⁵ Tak til lektor Asgerd Gudiksen for kopi af nævnte illustration – og for værdifulde kommentarer til artiklen i en tidligere version.

Kirsten Lyshøj

Fra arkiverne:

En af vore flittige meddelere fra Als sendte i 1976 denne beskrivelse af julen under 1. Verdenskrig:

Min Barndomsjul

De va i 1. Verdenskri fro 1914-1918. Min Bru va gamle end mæ aa vist nok olt de om e Julmaand, men han maat it fortel e te mæ, de gy han e helle it. Vi gleje vos sammel te Far sku kom hjem o e Ulov, te e Julmaand sku kom Julovden. De sku no gjen gi e lidt Sni, te e Julmaand ku kom o e Slej. Ven de løkkes, de ga e ledt, ku vi sed ind ve e Vinne aa si, vo e Hare gik ind i e Goa aa knave i e Grønkøl, de maat di it, faa den sku vi haa Julovden.

Den sist Og fø Jul bløv de trafelt. Dæ sku slavdes, bahes aa rintgøes, aa dæ sku Øl hires. E Slavden sku go faa sig i e Mørkning, faa de maat dæ ingen si. Dæ va jo Kri, de va forbojn, da dæ va en Chendarm med e ”Pikkelhat” o, dæ gik rundt aa si, te Folk it gy nove, di it maat. E Bles

Oversættelse:

Det var i 1. Verdenskrig fra 1914-1918. Min bror var ældre end mig og vidste nok alt det om julemanden, men han måtte ikke fortælle det til mig, det gjorde han heller ikke. Vi glædede os sammen til far skulle komme hjem på orlov, til julemanden skulle komme juleaften. Det skulle nu gerne give lidt sne, så julemanden kunne komme på slæden. Hvis det lykkedes, det gav lidt, kunne vi sidde inde ved vinduet og se, hvor harene gik ind i (kål)gården og gnavede i grønkålen, det måtte de ikke, for den skulle vi have juleaften.

Den sidste uge før jul blev der travlt. Der skulle slagtes, bages og gøres rent, og der skulle hedes (= brygges) øl. Slagtningen skulle gå for sig i mørkningen, for det måtte ingen se. Der var jo krig, det var forbudt, der var en gendarm med pikkelhuen på, der gik rundt for at se, at folk ikke gjorde noget,

ov e Gris bløv ringø aa tørre, saa bløv den øv en Kruk spændt, saa va dæ et Gaf lauve i e midt, vo dæ kam et Rør i fro e Strotag, de va sen en Rummelpot. Ven de stak e Gris, bløv e Bluj tovn i en Sæt aa saa lave de Blujpøls ov de. Ven de sku spises, bløv de dybbe i Sirup. E Sirup lave vi sjøl, e Sukkerro'r kam i en Presse, e Saft bløv frosii aa kogt i e Vaskekil i e Bakhus. Ven de ho kogt længe, sat der sig nov Skom om o e Kaant, de skraft vi ov aa smu o et Stykke Papir, de va Bum, aant godt Bum va it aa kyf, dæ va jo Kri. Saa sku dæ aa Øl te, de bløv kogt i e Bakhus. Nove Vaand kam i e Kiil, en Haandful Hummel, et Nig Hove helle Hved bløv kogt, saa kam de i et stut Kar og nove Gær bløv tesat te aa gær, tesist kam de i en Øltynd mæ e Tap. Vi sku bag Knepnørre, vrejn Bøvs aa Pumle it aa forglem.

Saa sku dæ rintgøs old e Stej, baade ud og ind. Old e Vinnere sku vaskes, e Seltøj te e Hest sku pudses. Ingen Plov maat sto u Julovden, faa saa ku Jerusalem Skomager kom aa sæt sig o em. E Brogaa sku fejes, e Gyve sku ryves. I e Lu, e Heststold aa i e Kostold sku old e Spindvøve nibøstes. Julovdens dav sku e Kobos ringøs, fejes aa strøs mæ Saand. E Ky sku strigles aa e Klove vaskes og vikses. De va nok

de ikke måtte. Blæren fra grisen blev gjort ren og tørret, så blev den spændt over en krukke, så var der lavet et hul i midten, hvor der kom et rør i fra stråtaget, det var siden (= så) en rumlepotte. Når de stak grisen, blev blodet taget (= hældt over) i en krukke og så lavede de blodpølse af det. Når den skulle spises, blev den dypet i sirup. Siruppen lavede vi selv, sukkerroerne kom i en presse, saften blev siet fra og kogt i vaskekedlen i bagehuset. Når det havde kogt længe, satte der sig noget skum på kanten, det skræbte vi af og smurte på et stykke papir, det var slik, andet godt slik var ikke til at købe, der var jo krig. Så skulle der også øl til, det blev kogt i bagehuset. Noget vand kom i kedlen, en håndfuld humle, et neg havre eller hvede blev kogt, så kom det i et stort kar og noget gær blev tilsat til at gære, til sidst kom det i en øltønde med tappen. Vi skulle bage pebernødder, klejner og æbleskiver ikke at forglemme.

Så skulle der gøres rent alle steder, både ude og inde. Alle vinduerne skulle vaskes, seletøjet til hestene skulle pudses. Ingen plove måtte stå ude juleaften, for så kunne Jerusalems Skomager komme og sætte sig på dem. Stenbroen på gårdspladsen skulle fejes, gyden (= indkørslen) skulle rives. I loen, hestestalden og i kostalden skulle alle spindelvævene børstes ned. Juleaftensdag skulle kobåsene gøres rene, fejes og strøs med sand. Køerne

mæ Tran aa lidt Svært i, faa Viks va it aa faa. Ven vi sku haa e Træsk pudse, tov Mu en vu Bost aa trot den hen ve e inne Si o en Skorstenslug aa pudse mæ den, de bløv da svot. E Hest bløv strigle aa fæk et godt Fuu. En Dav sku vi op i e Skul aa syng, dæ stov et lidt Jultræ op o e Pult, de va e hiile, aa saa sang vi aa gek egen.

Innenfaa sku e Kakluvn pusses, e Lambe aa e Flahemusløjde sku pudses og fylles med Petroleum, e Goll sku skures og skrupper. Olmo aa Tande buj o e Ovtæjt. Der va en hvidskure Goll, dæ bløv skure med en Jask Halm, lidt hjemkogt Sif aa Saand. Ven den var tør, bløv dæ Saand ostrøj, de sku væ fugde aa kyttes saant te de bløv stoen i smo Stak hen ad e Goll. Saa va de saavidt te e Julmaand sku kom. Den føst Ovden vi sat e Sku i e Vinne, ga de it nove, da sku han jo føst hy, om vi ho nove fortin, den næst ga de sen Knepnørre heller Smaakake, men de va mærkle, de akraat va de sam som vor, den sist Ovden stellet han et Jultre un for. Ven dæ va Snie, liste vi vos u aa si, om vi ku spaa ham.

O e Dav fø Julovden bløv e Grønkolstop ovskaa aa kogt for te de va nemt aa lav Nare. E Kalstikke bløv ston te i Faare, en enkelt sku vi brug te aa lav et Spøl ”Mikkel edde e Gæs”. Vi fæk olti grøn

skulle strigles og klovene vaskes og vikses (= vokses). Det var nok med tran og lidt (= en smule) sværte i, for viks var ikke til at få. Når vi skulle have træskoene pudset, tog mor en våd børste og trak den hen på indersiden af en skorstenslåge og pudsede med den, så blev de sorte. Hestene blev striglet og fik et godt foder. En dag skulle vi op i skolen og synge, der stod et lille juletræ oppe på pulten, det var det hele, og så sang vi og gik igen.

Indenfor skulle kakkelovnen pudses, lamperne og flagermuslygterne skulle pudses og fyldes med petroleum, gulvet skulle skures og skrubbet. Bedstemor og tante boede på aftægt(en). Der var et hvidskuret gulv, der blev skuret med en tot halm, lidt hjemmekogt sæbe og sand. Når det var tørt, blev der strøet sand på, det skulle være fugtigt og kastes sådan at det blev stående i små stakke hen ad gulvet. Så var det såvidt, at julemanden skulle komme. Den første aften vi satte skoen i vinduet, gav det ikke noget, da skulle han jo først høre, om vi havde fortjent noget, den næste gav det så pebernødder eller småkager, men det var mærkeligt, de akkurat var de samme som vores, den sidste aften stillede han et juletræ udenfor. Når der var sne, listede vi os ud for at se, om vi kunne spore ham.

Dagen før juleaften blev grønkalstopkene skåret af og kogt så det var nemt at lave aftensmad. Kålstokkene blev stående til i foråret, en enkelt skulle vi bruge til at lave et spil ”Mikkel efter gæssene”. Vi fik altid grønlangkål

Langkol o Julovden aa Stig Nyaarsovden, Olmo og Tande spist olti Nare ind ve vos. Saa kam de mæ e Praas i e Haand, faa de sku føst igemmel et Dønsk aa e Frangol faa aa kom ind te vos. Vi ho olti en hvid hjemvøve Diskdug aa. Lidt fø Ovden bløv e Kadinne forrolle i e aant Dønsk, e Jultræ va væk aa e Dø va laast. Vi skyvdes te aa kig ind ad e Løggelgaf, vi ku hy dæ va nov derind, dæ va nok e Julmaand, men de va no Tande, dæ va Julmaand. Saa sku vi gaa u i e Stold med Nare te Mis. Ven vi kam ind egen ho e Julmaand vær aa luk e Dør op aa tænd e Lys. Vi va old lykle og glaj te Far va kommen hjem o e Ulov fro e Kri.

Dæ va it saa møje Pynt o e Jultræ, nove Posse med Knepnørre aa nove Efeld ophænd, de va de mist. Vi sang aa danse om e Træ aa va glaj. De va Kri aa e Gjave va it saa stu, men vi va nok e lidt mie tefrejs øve nove smaa Ting end e Børn er i Dav for nove stue Ting. Min Bru fik en Griffelkasten, nove Grifle aa en Fikkniv. Æ fæk et hjemsy Poppe, øvtrot med Linnen aa mald i e Ansigt. Daa speld vi Kaa aa lejt med Knepnørre. De bløv Jul monne Gang med e Julmaand i e Kri. Vi kund it saant kyf et Jultræ, men vi haa en lille Gran, som vi plante, aa

juleaften og steg nytårsaften, bedstemor og tante spiste altid aftensmad inde hos os. Så kom de med et lys i hånden, for de skulle først igennem en stue og en gang for at komme ind til os. Vi havde altid en hvid hjemmævævet borddug på. Lidt før aften blev gardinerne rullet for i en anden stue, juletræet var væk og døren var låst. Vi skiftedes til at kigge ind ad nøglehullet, vi kunne høre der var nogen derinde, det var nok julemanden, men det var nu tante, der var julemand. Så skulle vi gå ud i stalden med aftensmad til katten. Når vi kom ind igen havde julemanden været og lukke døren op og tænde lysene. Vi var alle lykkelige og glade at far var kommet hjem på orlov fra krigen.

Der var ikke så meget pynt på juletræet, nogle poser med pebernødder og nogle æbler hængt op, det var det meste. Vi sang og dansede om træet og var glade. Der var krig og gaverne var ikke så store, men vi var nok lidt mere tilfredse over nogle små ting end børnene er i dag for nogle store ting. Min bror fik en griffelæske (= et penalthus), nogle grifler og en lommekniv. Jeg fik en hjemmesyet dukke, trukket over med linned og malet i ansigtet. Så spillede vi kort og legede med pebernødder. Det blev jul mange gange med julemanden i krigen. Vi kunne ikke sådan købe et juletræ, men vi havde en

den tov vi ind næste Aar egen. Den hæ groet aa æ føst bløvn hugget for et Par Aar sen.

E Kri var jo fra 1914-1918. 1940-45 var dæ Kri egen, aa da va de vor Børn dæ stov i Forventning te e Jul. Da e Kri va forbi, bløv de ondlans mæ olt Ting, baade med Jultræ aa Gjave aa Pynt, aa enhver kund faa hvad de ønske. Saa vol æ ønsk Jer old en god og glæjle Jul, te I old æ tefrejs med e Gjave, hvad enten den æ stu helle lild.

lille gran, som vi plantede, og den tog vi ind næste år igen. Den har groet og er først blevet fældet for et par år siden.

Krigen var jo fra 1914-1918. 1940-45 var der krig igen, og da var det vores børn der stod i forventning til julen. Da krigen var forbi, blev det anderledes med alting, både med juletræ og gaver og pynt, og enhver kunne få hvad de ønskede. Så vil jeg ønske jer alle en god og glædelig jul, at I alle er tilfredse med gaven, hvad enten den er stor eller lille.

Grønkål i kålgården

Viggo Sørensen:

Når jyder (undtagelsesvis) roste hinanden – og hvad de nu ellers brugte roseord om

Jeg viste (sammen med en kollega) for nogle år siden¹, hvordan man i det jyske bondesamfund var hurtig på aftrækkeren – og havde hele særtyper af sammensætninger til rådighed – når det gjaldt om at kritisere andre (ikke mindst tjenestefolk) for deres manglende omhu, dårlige vaner, sjuskede påklædning osv. Læseren kan have fået det indtryk, at datidens jyder aldrig talte godt om hinanden.

Det gjorde de naturligvis. Ikke så meget i daglig tiltale – hvorfor rose folk, bare fordi de opfører sig ordentligt? – men i omtale, dækkende det generelle indtryk af en person. I så fald tyede man til simple, betydningsmættede adjektiver: *hon æ en jöw* (= gæv) *pige*; *han hår åltijjer væt en skjön mand*; *det æ da en kjönne bette knæjt* (= knægt), *de hår*.

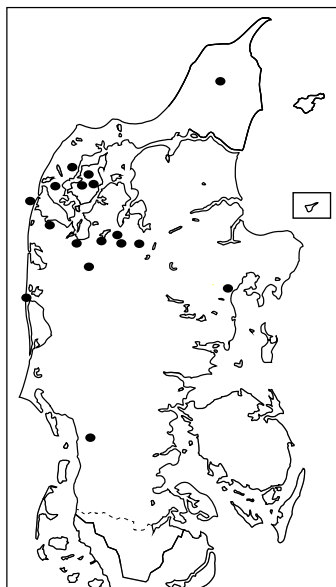
Hensigten med denne artikel er at vise, hvilke kvaliteter der gemte sig bag sådanne roseord – ofte ret forskellige fra, hvad en nutidig rigsdansktalende vil lægge i ordene, og undertiden pegende bagud i de pågældende ords historie. Jeg vil hér se på et par adjektiver, som i nutidsdansk mest bruges æstetisk, betegnende vekslende grader af skønhed *skøn*, *køn*, samt det forældede, men litterært velkendte *vakker*.

1. Skøn

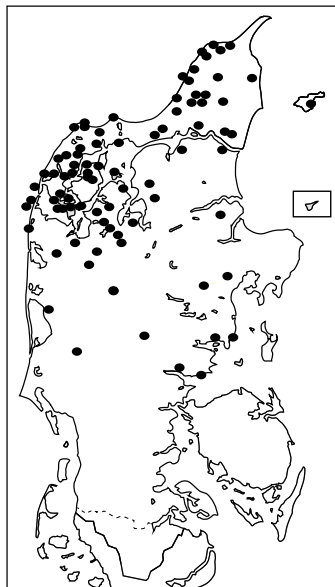
Ordet er indlånt fra nedertysk *schon(e)* til de skandinaviske sprog engang i den tidlige middelalder. Grundbetydningen formodes² at være noget i retning af ”synlig, iøjenfaldende, værd at se på” (jf. ordets slægtskab med tysk *schauen* og oldnordisk *skoða* = skue).

If. Den Danske Ordbog anvendes *skøn* nu mest om noget ”æstetisk tiltalende” (som ser godt ud, lyder godt, dufter godt osv.), desuden ironisk (*en skøn redelighed*) og som led i det faste udtryk *en skønne dag*. I klassisk jysk har ordet derimod haft en bredere vifte af betydninger – næsten uden æstetisk islæt. Jysk Ordbog har faktisk kun et dusin oplysninger om, at en person på grundlag af sit ydre (og da oftest sin påklædning) kaldes *skøn*, jf. kort 1. Det er gennemgående ældre kilder (fra før ca. 1870): *Skøn ... bruges altid paa Mors alene om stads og pynt i klæder; men aldrig om legemsskønhed*³; *Hun var så meget spedalsk skøn = så overordentlig pyntet*.⁴ Hovedparten af disse kilder er optegnet i sidste halvdel af 1800-tallet af K.J. Lyngby inden for et snævert nordvestjysk område (Thy-S, Mors, MVJy-M og -V, se kort 1).⁵

Langt de fleste jyske kilder (fra 1800-tallet og frem) viser *skøn* brugt i betydninger som ”rar, dejlig, herlig, hyggelig” – altså om noget eller nogen, der vækker ens fornøjelse og velbefindende. Det kan gå på en oplevelse (noget man har overværet eller deltaget i) eller på en genstand, jf. kort 2: *Høslæt ... sammen med høsten var den jo*

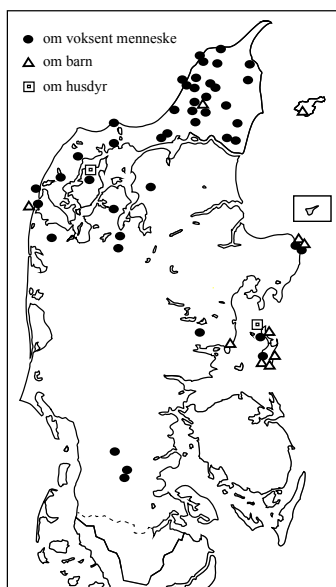
Kort 1. *skøn* = smuk, prægtig
(især om klædedragt)

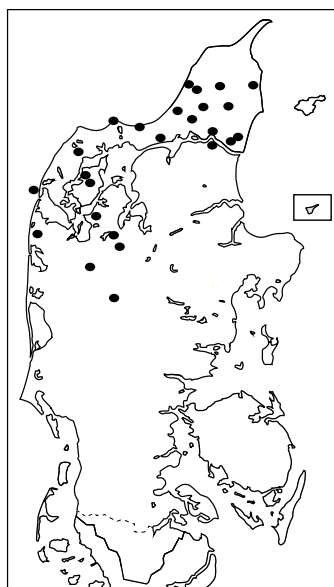
Kort 2. *skøn* = rar (etc.),
om ting el. oplevelse

det skønneste arbejde året rundt (med et anderledes fællesskab end i hverdagens arbejdsrutiner)⁶; *Det er ikke skønt for dem, der er på vandet i sådan noget vejr*⁷; *En skøn vogn* = rar vogn (ikke en smuk vogn).⁸ Ordet kan også være møntet på en voksen person, jf. kort 3: *Skjøn (om mænd og kvinder) = flink, venlig og omgængelig, som det er en glæde at være sammen med, og som har en sjælelig eller åndelig rigdom at dele ud af*⁹; *Vor nabokone, hun var altid så skøn med* (dvs. venlig overfor) *vi børn*¹⁰; *Han gjorde sig så skøn for mig* = søgte at indsmigre sig hos mig.¹¹ Brugt om et barn får *køn* betydningsnuancen ”artig, skikkelig”, og tilsvarende kan et husdyr være ”skikkeligt”, jf. atter kort 3: *Hun er sådan en skønne pige, både i skolen og hjemme* (= flink og dygtig)¹²; *Er du skønne? siges (i rettesættende) til små børn*.¹³ Som de sidste to eksempler viser, bruges ordet ofte i den forstærkende e-form *skønne*.

Skøn kan på jysk også bruges om ting eller oplevelser, der gør dagligdagen mere ”spændende, sjov, sær”: *når han kom hjem* (fra en tur til købstaden), *ville hans børn spørge, om han ikke havde en ting ”skønt”* (dvs. noget spændende, med hjem) *til dem*¹⁴; *Det er endda*

Kort 3. *skøn* = rar, flink, artig, skikkelig

Kort 4. *skøn* = spændende, sjov, sær

den skønneste (= morsomste, ejendommeligste) flaske, jeg har set et vend (dvs. længe)¹⁵; De kunne undertiden være noget skønne (= ”skæve”), når de kørte fra marked.¹⁶ Denne bibetydning af *skøn* har muligvis været et overgangsled mellem den gamle grundbetydning ”iøjnefaldende” og de ovennævnte jyske hovedbetydninger; i hvert fald er den registreret i stort set samme nordjyske område (jf. kort 4).

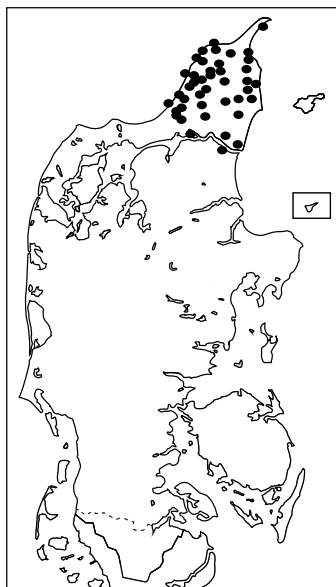
Også jyder har brugt udtrykket *en skønne dag*, ligesom *skøn* (oftest i formen *skønne*) flittigt har været ironisk anvendt, men sådanne rigssprogsnære betydninger vil jeg ikke komme ind på hverken hér eller i de følgende afsnit. En (dialektal) forstærkende anvendelse af *skøn* vil blive omtalt i afsnit 4.

2. *Køn*

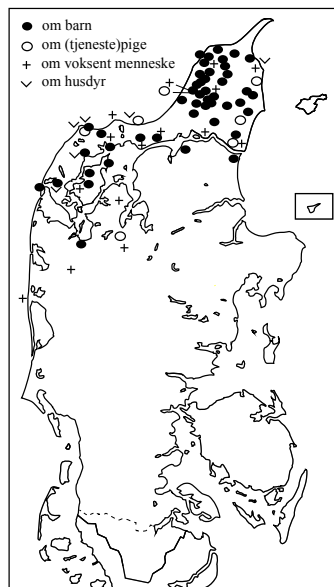
Dette adjektiv kendes allerede i oldnordisk (jf. vestnordisk *kænn*). Den æstetiske hovedbetydning i nutidsdansk, ”tiltalende, indtagende (at se på, lytte til)” ligger ganske langt fra ordets formodede grundbetydning: ”kyndig, erfaren” (med slægtskab til verbet *kunne*; jf. også engelsk *keen* = skarp, dygtig). Ligesom *skøn* er ordet i historiens løb skredet gennem en række betydninger, fx ”modig, dristig” i middelalderlig ridderlitteratur og kirkehistorie (tæt på hovedbetydningen i tysk *kühn* = dristig). Kun i nordisk har ordet (fra oplysningstiden og frem) primært fået æstetisk betydning, og først med romantikken bruges ordet fortrinsvis om unge mennesker (og efterhånden især unge piger).¹⁷

Hvornår *køn* har gjort sig gældende i jysk dialekt, kan vi ikke vide. Men hovedbetydningen i det meste af Vendsyssel, ”flittig, dygtig” (jf. kort 5), ligger klart nok i forlængelse af det gamle ”kyndig, erfaren” – blot overført til et landbosamfund, hvor faglig dygtighed og daglig flid tæller mere end individuel genialitet: *Det ord, der bruges mest for at rose en arbejder, er køn; det udtrykker både flid og vilje*¹⁸; *En køn mand er ... en mand, der arbejder søndag med ..., kniber (= sparer) på alle kanter og skaffer sig vinding på enhver måde, være sig tilladelig eller ej*¹⁹; *Vi var vitterligt kønne ... så det var kun tre år efter, så havde vi to gode køer hver*.²⁰

Stræbsomhed kan nemt gå ud over et menneskes empati; så det kan (med modstilling af adjektiverne *køn* og det ovenfor behandlede *skøn*) hedde om en mand: *Han er ikke skøn, men han er køn = han er en ubehagelig person, men han er stræbsom*.²¹ *Køn* viser ganske vist også

Kort 5. *skøn* = flittig, dygtig mv.

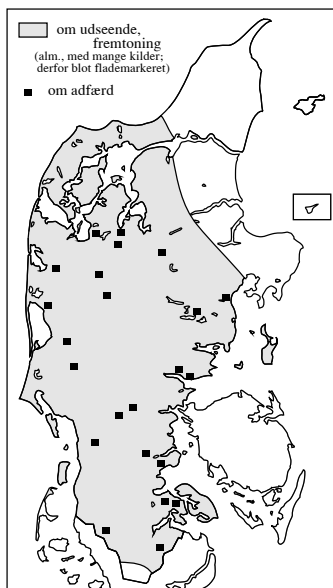
Kort 6. *skøn* = artig; flink; sød, rar

betydningsskred i empatisk retning, men da fortrinsvis brugt om børn og halvvoksne, når de opfører sig som forventet og gør, hvad der bliver sagt, dvs. er ”artige, lydige, flinke”: *Når min mormor ... vedr. et spædbarn spurgte: er hun køn?*”, så var meningen: *sover hun godt om natten, og er hun stille og rolig om dagen uden at hyle og skrike i tide og utide?*²²; *Vil du nu være køn! siges irettesættende til et uartigt barn*²³; *Bitte Jens skal have klask i måsen for at blive køn*²⁴; *Det er sådan nogle kønne børn til at hjælpe deres forældre.*²⁵ Igen er hovedområdet Vendsyssel, jf. kort 6. Her spænder ordet altså vidt i betydning: *Køn betyder flittig, når man bruger det om voksne, men artig, hvis man bruger det om børn.*²⁶ Og brugt om en (halvvoksen) tjenestepige oversætter kilderne det normalt ”flink, dygtig, rar”: *Siger man ... en køn pige, så betyder det på hanningens sprog ... at hun er flink og let at omgås.*²⁷

Sjældnere bruges *køn* om et husdyr, der trives eller er nemt at omgås: *En gris er køn, når den æder godt, til den skal slagtes*²⁸; *Om hest: den er køn (= from), så behøver vi jo ikke være ræd for den ... den er tålig (= skikkelig) at køre med.*²⁹ Eller ordet kan bruges om

en voksen person, men da oftest i en kontekst, hvor man fristes til at oversætte det ”rar, kær” – som når en moder roser sønnen for at være *rigtig køn til at skrive* (hjem)³⁰, når en gammel kone kalder sin mand *min bitte kønne mand*³¹, eller når et sognebarn (i starten af 1800-t.) bønfaller præsten med ordene *Provsten... bitte kønne provsten!*, idet *Bitte kønne N.N. er en jævnlig talebrug til den, man indstændig vil anmode om noget*³². En høflig invitation kan lyde: *åh, vær nu så kønne at spise!*³³ Det er i denne betydning, ordet modstilles *skøn* (= smukt klædt) i talemåden *Dem der altid er skønne, de er aldrig kønne* (dvs. fine folk er aldrig rare).³⁴ Også disse anvendelser af *køn* fremgår af kort 6.

I hovedparten af Jylland har *køn* hovedbetydningen ”pæn, nydelig”, enten i udseende (”som tager sig præsenterabelt ud”) eller i adfærd (”som sig hør og bør”), jf. kort 7. Som antydning i de parentetiske oversættelser er der ikke tale om en (rent) æstetisk vurdering; snarere lægger den talende vægt på, at alt er i skønneste orden, så det vækker umiddelbar tilfredshed: *Silketørklæde om halsen brugtes, når de* (dvs. pigerne) *skulle være kønne*³⁵; *Før havde vi* (om vinteren) *spist ... tørrede fisk; de smagte godt med en køn sovs til!*³⁶; *Så talte han da så kønt ved begravelsen*³⁷; *Det var al-kønt af dig* (= virkelig pænt gjort af dig).³⁸ En række faste betegnelser baserer sig på disse mest udbredte betydninger af

Kort 7. *køn* = pæn, nydelig;
som sig hør og bør

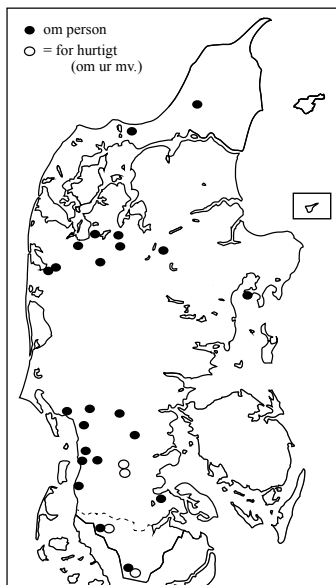
køn: *den kønne stue* el. *det kønne dørn*s (om den pænere opholdsstue, gårdejere efterhånden fik råd til at indrette adskilt fra folkestuen), *den kønne dør* (om den pænere indgangsdør, man fik indrettet til finere besøgende), *den kønne hånd* (om den ”rigtige” højrehånd, børn blev instrueret i at hilse med).

Om forstærkende brug af *køn* se afsnit 4.

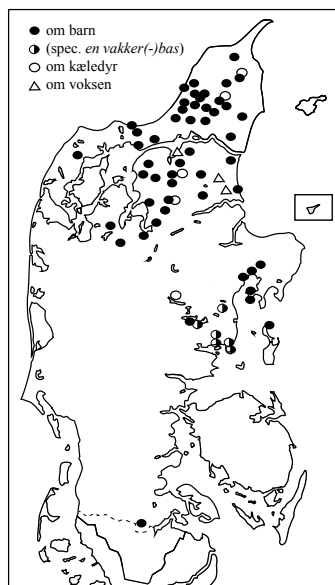
3. Vakker

Ordet er forældet i nutidsdansk; kun i bevidst imitation af romantikkens sprogbrug ses det brugt og da i betydningen ”skøn”. Også for dette ord synes den æstetiske betydning dog sent udviklet (i rigsdansk formentlig indlånt fra svensk-norsk i 1700-tallet).³⁹ Ordets oprindelige betydning er snarest ”vågen, årvågen” (vestnordisk *vakr*, beslægtet med *vaka* = våge), og herfra er knopskudt andre rosende betydninger.⁴⁰

Kendt fra ældre dansk og stadig bevaret i Holstebro- og Esbjerg-Ribe-egnens dialekt er betydningen ”hurtig, rask, kvik, dygtig” (især anvendt om et ungt menneske), jf. kort 8: *Hendes datter, Marie, var så ferm og så vakker... de* (dvs. mor og datter) *var over deres ting både ude og inde*⁴¹; *Vi har fået os en vakker knægt* (som tjenestedreng) *i sommer*⁴²; *Kærvene* (af høstet og tørret korn) *kyles med et let lille kast, og høstriven går så vakkert og smidigt*⁴³; *God aften og Guds fred, alle I vakre kongens karle* (hilsen til soldater netop hjemvendt fra krigen i 1864).⁴⁴ I Sønderjylland og Sydslesvig kan noget dog gå *for vakkert* (= for hurtigt) og fortjener ikke længere ros: *Uret går for vakkert; hun synger vakkert = for hurtigt*.⁴⁵

Kort 8. *vakker* = hurtig, rask, kvik, dygtig

Kort 9. *vakker* = sød, artig; rar

Brugt om et barn har *vakker* i det nordligste Østjylland og på Århus-egnen fået betydningen ”flink, sød, artig” (jf. kort 9): *I er et par vakre børn (= flinke, lydige)*⁴⁶; *Ikke slå mor!* (for) *så er du ikke vakker!*⁴⁷ Syd for Aarhus forekommer denne betydning dog kun i forbindelsen/sammensætningen *en vakker(-)bas*: *Du er en vakker bas! Det blev jeg ofte kaldt som barn, når jeg løb rundt med slagtemad (= overskud fra en hjemmeslagtning) til de gamle (blandt naboerne).*⁴⁸ Som kortet viser, kan også kæledyr kaldes *vakre*; undtagelsesvis kan sågar voksne, men da i betydningsnuancen ”rar, venlig”: *Vi havde et par vakre gammelfolk (nemlig konens forældre); de hjalp os med alting, så godt og så længe de kunne.*⁴⁹

Om forstærkende anvendelse af *vakker* se afsnit 4.

4. Forstærkende *skøn, køn, vakker*

Som antydnet i afsnit 1-3 kan disse ord også anvendes på en helt anden måde, nemlig rent forstærkende, i betydninger som ”stor”, ”megen”, ”lang” etc. (når knyttet til et substantiv), ”gevaldig”, ”ret så” etc. (når knyttet til et adjektiv, et verbum el. adverbium).

Det gælder navnlig *køn*, der ses optegnet således i en lille snes (fortrinsvis ældre) kilder: *Det er en køn tag* (= en rum tid) ... *siden jeg så ham*⁵⁰; *Det var kønt lyst* (i måneskinnet) ... *så man kunne se lige så godt som ved dag*⁵¹; *I må love, I vil låne mig en hånd og kønt liste kumpen til skred* (= effektivt få smidt fyren ud).⁵²

Knap så fremtrædende er denne brug af *skøn* (oftest i formen *skønne*): *Det var en skønne hoben* (= stor mængde)⁵³; *Han er endda et skønne korn* (= en hel del) *ældre*⁵⁴; *Skjønne tit = mange gange* (egl.: meget tit)⁵⁵; *Han vil skønt le, når han hører det = han vil rigtignok le.*⁵⁶ Adjektivisk brug er registreret i 5 kilder fra Østjy-S og ØSønJy, adverbial i 6 kilder fra Østjy-N, endelig begge typer fra Holmsland (Røjkjær.Opt.); hovedparten fra før 1870. Jf. kort 10 (på s. 52)

Hvad *vakker* angår, ses det kun anvendt forstærkende i nogle få ældre kilder syd for rigsgrænsen: *Hun har jo samlet vakkert* (= temmelig mange) *penge ved det* (nemlig ved at ”tolde” for meget mel i møllen)⁵⁷; *Men det skilte jo vakkert i* (= var jo helt udelukket), *at han måtte det* (dvs. at han som tigger kunne tillades plads ved bordet).⁵⁸

Den forstærkende brug af *skøn, køn, vakker* minder stærkt om den ironiske brug af disse ord (også på rigsdansk): *en skøn redelighed*,

en køn kop te. I begge tilfælde udtrykker man jo noget fordækt: med ironien leveres en kritik eller latterliggørelse bag om ryggen på ofret; med den forstærkende brug underspilles eller jovialiseres en holdning (hvad enten denne så er den talendes egen, eller den bare citeres). I ovennævnte eksempel med møllerkonen er fortælleren sikkert oprigtigt forarget (og måske lidt misundelig) over hendes urelle fortjeneste; men det siges ikke rent ud – ligeså lidt, som vi gør det på rigsdansk, når vi kalder hendes fortjeneste *god*!

Jeg har i en anden sammenhæng (vedrørende talemåder⁵⁹) peget på ironi og underdrivelse som et fremtrædende træk ved de gamle landboers sprogbrug. Forståeligt nok, for folk levede jo dengang det meste af tilværelsen inden for de samme snævre rammer, med de samme arbejdsfæller og de samme naboer. Åbenlys kritik eller latterliggørelse kunne alt for let udfordre den etablerede sociale orden, den ”gode stemning”.

6. Et samfund til forskel

Men hvad så med de andre, trods alt mere markante forskelle på, hvad *skøn*, *køn*, *vakker* betyder på nutidigt rigsdansk og (if. afsnit 1-3) betød på jysk – eller i hvert fald i nogle nord- og midtjyske⁶⁰ dialekter?

Medens ordene på rigsdansk først og fremmest betegner grader på en æstetisk skala, synes de i ældre jysk at være havnet i en større gruppe af mere bredspektrede roseord (der også omfatter gammelnordiske adjektiver som *gæv*, *knøv* og adjektiver importeret fra nedertysk som *net*, *glant*). Jævne jyder har åbenbart været mindre tilbøjelige til sprogligt at udskille det synsmæssigt (æstetisk) skønne fra, hvad der i andre (sociale) henseender vakte glæde: gode vejrforhold, gode arbejdsredskaber, vellykket drift (jf. kort 2), folks flid og dygtighed (jf. kort 5 og 8), gode (måske endda rare) fæller og naboer (jf. kort 3, 6 og 9), omgængelighed hos børn og husdyr (samme kort) – og så naturligvis også den sjældne oplevelse af noget mærkværdigt og spændende (jf. kort 4).

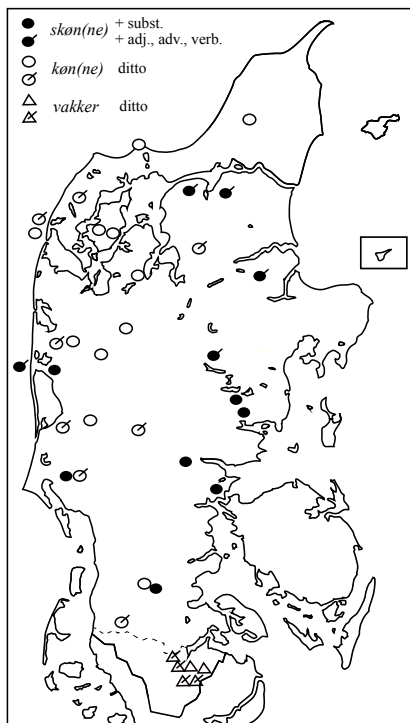
Peter Skautrup har gjort den samme iagttagelse: *Bondens æstetiske vurdering har i al fald tidligere været meget begrænset (og har) næppe altid umiddelbart og alene været knyttet til en skønhedsnydelse. Ord som køn og grim kan nok anvendes rent æstetisk som udtryk for skønhed eller mangel på skønhed, men oftest vil såvel disse som andre vurderende adjektiver lade*

vurderingen bero på andre værdier som fx fænomenets værdi mht. brugen, holdbarheden, hensigtsmæssigheden, gavnligheden (for en selv) olgn. Når Thøger Larsens "Kræ Tammesen i morgenstemning" begynder "Hvor morgnerne endda er skønne om sommeren", er det ikke en ren skønhedsfølelse, som her kommer til udtryk, men sikkert i lige så høj grad ejerglæden, der vejer til, bevidstheden om alt "det, der er mit til hobe".⁶¹

Når rigssprogets betydninger af *skøn*, *køn*, *vakker* er anderledes specialiserede (i æstetisk retning), hænger det formentlig sammen med, at rigssproget (helt fra dets fødsel i slutningen af 1600-t.) blev udviklet i hovedstadens og de store købstæders borgerskab, hvis livsopfattelse, livsstil og sprogbrug i høj grad var påvirket

af europæisk (især tysk og fransk) finkultur. I kraft af økonomisk styrke og uddannelsesmæssig bredde havde man i denne overklasse mulighed for (blandt meget andet) at opdyrke rent æstetiske normer (i kunst, i klædedragt, i omgangstone osv.), hvilket krævede ny rosende adjektiver (*charmant* etc.) og/eller ny betydningsnuancer af velkendte ord som *skøn* etc. I de jyske dialekter dukker disse nuancer først op i takt med at købstadskulturen smittede af på den gamle landbokultur.⁶²

Niels Hausgaard har kaldt vore dialekter "et samfunds lyd".⁶⁶ Hans poetiske formulering kan generaliseres derhen, at enhver sprogvariant er lyden (eller mindre poetisk: aftrykket) af et bestemt samfund (eller miljø). Og ved "lyd" skal da ikke blot forstås lydsiden af sproget, men i lige så høj grad forståelsesstrukturen på sprogets indholdsside. Denne erkendelse ligger bag begge Peter

Kort 10. *skøn(t)* = stor, lang; meget, ret så

Skautrups hovedværker: hans vestjyske dialektmonografi og hans version af dansk sproghistorie.⁶⁴ Et sprog er så at sige aftrykket af det underliggende samfund og kan derfor give os indblik i dette samfunds struktur og tankeverden – selv længe efter at dette sprog ikke tales længere, blot kilderne er bevaret.

De betydningsforskelle på *skøn*, *køn*, *vakker* i rigssproget og nogle jyske folkesprog, som blev registreret i afsnit 1-3, er ment som et (rigtignok ganske beskedent) bidrag til kontrastering af de to underliggende samfund.

Noter og litteratur

Alle citater (efter indledningens) er for læselighedens skyld skønsomt omsat til rigsdansk, da særjysk udtale og syntaks ikke spiller nogen rolle i den aktuelle (semantiske) sammenhæng. Kildeforkortelserne ndf. er de samme som i jyskordbog.dk

- 1) Ord&Sag 2005:20-40, Ord&Sag 2006:38-54. – 2) Grimm.IX:1465. – 3) Molb:491 (pgrla. Schade:134). – 4) VandfuldH, Hards (Bolsen.1829). – 5) Hertil kommer naturligvis yngre kilder, som har indlånt rigsdansk *skøn*. Jeg ser hér og i det følgende bort fra sådanne yngre lån fra rigsdansk. – 6) NPBjerreg.ÅOmmers:55. – 7) Skautrup.H.I:92. – 8) °Tolstrup. – 9) Vends (Lyngby.Opt.). – 10) BørglumH, Vends. – 11) AEsp.VO. – 12) °Gosmer. – 13) NSamsø (opt. i 1850'erne). – 14) Han (Krist.DS.I:174). – 15) °Hellum. – 16) Kvolsgaard.L:39. – 17) SAOB.XV.K3804, Grimm.V:2574, Kalkar.II:712, ODS.XII:62.) – 18) VennebjergH, Vends (opt. ca. 1930). – 19) Vends (JySaml.1Rk.II:80). – 20) CJRLund.TN:8. – 21) HornsH, Vends (opt. ca. 1880). – 22) VHanH, Han (opt. 1967). – 23) °Agger. – 24) BørglumH, Vends (opt. 1967). – 25) BørglumH, Vends (opt. 1945). – 26) VennebjergH, Vends (opt. ca. 1930). – 27) AarbThisted.1951:206; om *pigens* indplacering i gård-”familien”, se Ord&Sag.35:56ff. – 28) HornsH, Vends (opt. ca. 1880). – 29) °Ræhr. – 30) AVestergaard.ESt:10. – 31) Thise.DP:44. – 32) Schade:51+32. – 33) Mors (F.III:1139); opfordringen ender i øvrigt som en vits, idet værtinden fortsætter: ... *også den bitte fremmede dreng* (som lige er trådt ind ad døren). – 34) Schade:134. – 35) °Vodder. – 36) Sild (VSønJy). – 37) Bjerre. – 38) °Vroue. – 39) Skautrup.DSH.III:159. – 40) Grimm.XXVII:217ff., Kalkar.IV:721f., ODS.XXVI:268ff., Skautrup.DSH.III:159. – 41) Løvig.K:161. – 42) SVJy (opt. 1956). – 43) SStef.JA:51. – 44) Ommers (Jylland.1891:211). – 45) ØSønJy (KAagaard.1809). – 46) BørglumH, Vends (opt. 1946). – 47) AEsp.VO. – 48) °Hundslund. – 49) HimmerlKjær.1918:113. – 50) Mors (Schade.ca.1820). – 51) Krist.DS.V:585. – 52) Noe-Nygaard.J:77. – 53) Holmsland (Røjkjær.Opt.). – 54) Staun.UD:158. – 55) Ommers (opt. ca. 1960). – 56) AEsp.

VO. – 57) Hagerup.Angel:169. – 58) JMads.Hanved:59. – 59) FestskrArboe:189ff. – 60) Når de syd- og sønderjyske dialekter har spillet så tilbagetrukken en rolle her i artiklen, skyldes det formentlig, at ord som *skøn* og *køn* hernede er blevet trængt af synonymgloser sydfra. Det nedertyske *pæn* har langthen fortrængt *køn* (fx i forb. *den pæne stue* etc.); det umådelig bredspektrede *glant* er i Sønderjylland blevet den helt dominerende betegnelse for, at nogen eller noget føles rar(t). – 61) Skautrup.H.II:121; citaterne er omsat til rigsdansk. – 62) Inge Lise Pedersen: 500 års landbohistorie spejlet i talesproget. Landbohistorisk Tidsskrift 2009:2. – 63) Kritik 1981:56 ff. – 64) Skautrup.H. hhv. Skautrup.DSH. i JOs kildefortegnelse.

Viggo Sørensen:

Afsluttende om *lade*

I sidste årgang af *Ord & Sag* argumenterede jeg for at opdele verbalbetydningerne af *lade* på en række homonymer (*lade*² - *lade*⁷).

Under selve redaktionsarbejdet (i januar 2020) viste det sig praktisk at udskille yderligere to homonymer: Et nyt homonym for betydningerne ”efterlade, miste” (og overført: ”afholde sig fra”), der ellers stort set er opgivet i jysk – bortset fra forbindelsen *lade* ’være med’, hvor verbet (funktionelt og via sit tryktab) helt har sluttet sig til forbindelser som *lade* (nogen) *rejse/komme*, *lade sig* (noget) *sige* etc. (dvs. *lade*⁵, *Ord & Sag* 2019:59f.). Og et nyt homonym for betydningen ”falbyde (til en nævnt pris)”, som er rent sønderjysk (og nok et lån fra nedertysk), og som i udtale og bøjning adskiller sig markant fra resten af det planlagte (stort set nørrejyske) *lade*³ (”overlade, række” mv.).

Som det fremgår af www.jyskordbog.dk, er homonymsamlingen *lade* (inkl. det substantiviske *lade*¹) dermed blevet en nihovedet hydra, et af ordbogens største homonymkomplekser (på højde med *bede*).

Redaktionsarbejdet har også medført en omnummerering af de verbale *lade*-homonymer, så dem med sikker etymologisk tilknytning til vestnordisk *lāta* bringes samlet først (*lade*² - *lade*⁵), dernæst de to etymologisk tilknyttede vestnordisk *ljá* hhv. *hlaða* (*lade*⁶ - *lade*⁷), og sluttelig homonymer indlånt fra nedertysk (evt. via rigsdansk) (*lade*⁸ - *lade*⁹). Endelig er der inden for flere af homonymerne foretaget en finere betydningsopdeling end antydnet i *Ord & Sag* 2019:55.

Inger Schoonderbeek Hansen:

Jow, de taler stadig dialekt i Salling!

– sallingbomål i Jebjerg 1995-2020

I begyndelsen af 2020 genoptog jeg mine studier af sallingbomålet, og efter 25 år stiller jeg på ny skarpt på sproget, som det bruges på halvøen i Midt-Vestjylland (jf. Schoonderbeek 1995). De danske dialekter har det seneste århundrede haft vanskelige kår, og vores sprogsamfund beskrives ofte som det mest standardiserede i Europa (jf. Pedersen 2003, Kristiansen 2009). Alligevel er det lykkedes dialekterne, og ikke mindst deres brugere, at holde stand. Til en vis grad i hvert fald. For nok er tendensen, at alle (unge) taler overvejende ens, men der er dog stadig tydelige regionale udtaleforskelle i Danmark. Om ikke andet så kan ens intonation afsløre, om man kommer fra nord, syd, vest eller øst (jf. Pedersen 2003:26). I de seneste årtier har globaliseringen skubbet til behovet for at kende og kendes ved ens ophav. Relativt nyt er også en igangværende tendens til at ville sætte de små lokalsamfund på øer, langs Vestkysten mv. på landkortet og ‘brande’ dem gennem lokale specialiteter som øl og pølser, eller gennem stedets naturlige fortræffeligheder som fx Klitmøllers *Cold Hawaii* (jf. Maegaard & Monka 2017). De seneste større undersøgelser af sprogbrug og sprogholdninger forskellige steder i Danmark viser da også, at standardiseringen finder sted under forskellige vilkår, i forskellige tempi men med næsten samme resultat (jf. Maegaard, Monka, Mortensen & Stæhr 2019). Derfor er det interessant at se nærmere på, hvordan sproget har det i Salling netop nu.

Undersøgelsens formål og metoder

Da Sprogforandringscentret på Københavns Universitet blev oprettet i 2005, var det centrets formål at følge udviklingen af dansk talesprog

gennem længere tid. Den mængde lydoptagelser af dansk, Københavns og Aarhus Universitet i forvejen råder over (jf. bl.a. Goldshtein & Puggaard 2019), er de seneste 15 år blevet suppleret både med nye interviews af ‘gamle’ informanter fra tidligere projekter og med interviews af helt nye informanter. Centret fandt, at talesproget er i konstant udvikling, ikke blot mellem generationer men også hos det enkelte menneske; at sprog og sproglig variation siger noget om vores identitet; og at sprogudviklingen styres af de holdninger, vi som sprogbrugere har til de forskellige danske varieteter (jf. Centrets hjemmeside). Mit forholdsvis beskedne projekt i Salling bidrager således til beskrivelsen af dansk talesprog, sådan som det anvendes et sted relativt langt fra hovedstaden.

Også i Salling har jeg dels geninterviewet nogle af de ‘gamle’ informanter fra 1995, og dels fundet nogle helt nye informanter, så jeg både kan studere, hvordan den enkelte informants talesprog har udviklet sig over tid, og hvordan talesproget i Salling lyder i dag. Af de 40 informanter jeg interviewede i 1995, lykkedes det mig at geninterviewe ni (nulevende!) informanter. Jeg nåede også at interviewe to helt nye informanter, inden Covid-19 lukkede Danmark ned. Fælles for disse elleve informanter er, at de er født og opvokset i (nærheden af) Jebjerg og stadig bor der. I løbet af sommermånederne nåede jeg ydermere at interviewe to nye, unge informanter; begge er født og opvokset i Jebjerg, men i dag bosat i Århus. Der er stadig nogle af de ‘gamle’ informanter, jeg mangler kontakt til, da de er flyttet fra Jebjerg. Desuden skal jeg have fundet endnu flere helt nye informanter; det bliver nok muligt, når samfundet lukker helt op igen.

Alle informanterne deltog i et ca. 1-1,5 timer langt sociolingvistisk interview.¹ Det var struktureret efter antagelsen om, at informanterne er i stand til at skifte mellem forskellige registre eller koder, fx et dialektpræget talesprog og et standardpræget talesprog. Et skift afhænger af, hvem de taler med, og hvilken kontekst samtalen foregår i (se tabel 1). Fx er informanter tilbøjelige til at bruge et mere dialektpræget sprog (såfremt de råder over sådan et), når de taler med andre sallingboer. Derfor indeholder mit materiale også gruppeinterviews med to informanter uden mig som interviewer.

¹ Alle informanterne blev sat grundigt ind i undersøgelsens formål, forskellige dele, samt deres rettigheder som informant (i tiden med GDPR-betingelser).

Informanterne er tilbøjelige til at tale et mere standardpræget talesprog med nogen, der ikke taler sallingbomål.² Det gjorde de fleste fx i interviewets relativt formelle begyndelse, hvor jeg registrerede personlige oplysninger. Interviewets struktur havde til formål at fremprovokere informanternes forskellige registre eller måder at tale på (se tabel 1).

	Interviewets enkelte dele	Samtalesituation	Forventet sproglig varietet
1.	Registrering af personlige oplysninger	Formel	Standardpræget
2.	‘Siden sidst’ / ‘Lidt om dig selv’	Formel > Uformel	Standardpræget > Dialektpræget
3.	Fortælling til 3 billeder	Uformel	Dialektpræget
4.	Lyt til 3 stemmepøver	Uformel	Dialektpræget
5.	Samtale om sprog	Uformel	Dialektpræget og standardpræget
6.	Oplæsning af to tekststykker	Formelt (iscenesat)	Dialektpræget (tvunget)
7.	Samtale med anden sallingbo	Uformelt	Dialektpræget

Tabel 1: Interviewets forskellige dele, deres kontekst og den forventede sproglige varietet

For at give interviewets indhold en mere fast struktur i alle interviews, blev informanterne (som pkt. 3) bedt om at fortælle, hvad der faldt dem ind, når de så tre forskellige billeder. Det første billede var et luftfoto af Jebjerg, det andet et billede af Amalienborg Slot, og det tredje et billede af Jorden, set fra rummet. Formålet var at kunne undersøge, hvilke begreber, følelser osv. informanterne knytter til den virkelighed, de lever i, og altså hvordan de orienterer sig geografisk og mentalt i forhold til det lokale (Jebjerg), det nationale (København) og det globale (verden). Her bliver det for eksempel interessant at undersøge, om en stærk lokal forankring, dvs. informantens meget

² Flere af informanterne talte imidlertid også i den mere frie og ret uformelle del af interviewet deres almindelige, dagligdags jyske med mig; jeg kan forstå men ikke tale sallingbomål, og var nok ikke helt så fremmed igen.

positive omtale af Jebjerg eller af Salling, er ensbetydende med et mere udpræget dialektalt talesprog. Og om en stærk lokal forankring egentlig kan kombineres med en global orientering, uden at det 'går ud over' sproget (jf. Monka 2013).

Alle interviewene, inklusive dem fra 1995-undersøgelsen, og samtalerne mellem informanterne er blevet transskriberet og kodet af nogle dygtige studentermedhjælpere. Dataene, der vil blive suppleret løbende, vil blive anvendt til forskellige formål. De første resultater er så småt ved at være klar til at blive præsenteret; i denne artikel bringer jeg et par eksempler.

Foreløbige resultater og fremtidige mål

Den overordnede konklusion er ganske som i 1995-undersøgelsen, at de ældste informanter bruger flest træk fra sallingbomålet, vel at mærke når de anvender deres mest dialektprægede register (jf. Schoonderbeek 1995:19). For enkelte af informanterne er dette helt naturligt, selv overfor mig. For andre kommer dialekten frem længere inde i vores samtale, eller først når jeg beder dem om at læse tekststykkerne på dialekt (se nedenfor). Denne konklusion blev jeg bestyrket i, da jeg besøgte landsbyens plejehjem for at høre et foredrag ved en lokal godsejer. Blandt publikum hørte jeg *a* for 'jeg', *tik* og *nik* (med klusilspring på vokalen *i*) i talordene 'ti' og 'ni', tydelige vestjyske stød og mange andre karakteristiske sallingbo-træk. Da jeg endnu ikke har haft mulighed for at geninterviewe 'fraflyttere', dvs. 1995-undersøgelsens unge informanter der er flyttet fra Jebjerg, kan jeg ikke sammenligne deres sprog med 1995-undersøgelsens unge informanter der blev boende (jf. Monka 2013), og som stadig har bevaret mange træk fra sallingbomålet, om ikke andet når de helt uden problemer læste tekststykkerne højt på dialekt.

Sidst i interviewet bad jeg nemlig informanterne om at læse to stykker tekst højt på dialekt (jf. tabel 1, punkt 6). Det ene stykke tekst var et kort uddrag af Jens Ejsings *Sö'en hāj· vi æ mø't i Salling* fra 1994, dvs. den del af bogen der er skrevet efter reglerne for dansk retskrivning. Det andet stykke tekst var et kort uddrag af Jeppe Aakjærs *Af Gammel Jehannes hans Bivelskistaarri* fra 1911, skrevet i Aakjærs dialektortografi. Til trods for at de færreste er vant til at læse

højt på dialekt, ovenikøbet fra tekster skrevet på dialekt³, gav mine informanter sig tappert i kast med opgaven, og det gav et interessant resultat. De kunne fx sagtens abstrahere fra, at Ejsings tekst havde skriftsprogets efterstillede artikel, fx *juletræet* og *børnene*. Når de læste højt på dialekt, brugte stort set alle konsekvent sallingbomålets foranstillede artikel, nemlig *æ jultræ* og *æ bör*. I sallingbomål udtales endelsen -er som [-ə], men Aakjær gengiver alligevel skriftsprogets -er, fx *Bøgger* ‘bøger’, *atter* ‘efter’. Og informanterne? De læste overvejende [-ə], [bøq’ə], [ɛ”tə].

De informanter jeg hidtil har talt med, er bevidste om, at de til daglig råder over forskellige registre. De giver eksplicit udtryk for, hvornår de bruger hvilket register:

JAN⁴: jeg [taler] jo selv sådan en hybridversion [...] af sallingbomål <INT: ja> når jeg taler med en sallingbo <INT: ja> så [...] snakker vi rent sallingbomål [...] og det gør vi herhjemme [...] og det gør vi [...] når vi [er] sammen med vores børn <INT: ja hm> men øh når det [er] på arbejde så er der en eller anden knap der bliver trykket på [...] og så snakker jeg rigsdansk <INT: ja> eller som jeg nu snakker [dvs. med intervieweren].

Disse eksempler giver blot et ganske lille indblik i, hvilke muligheder materialet giver, for undersøgelsen er langt fra afsluttet. For eksempel har jeg samtidig med, at jeg interviewede i Jebjerg, afholdt et sprogholdningsekperiment på Salling Efterskole sammen med mine studentermedhjælpere. Her lyttede ca. 140 unge i alderen 15-17 år til 12 stemmer fra hhv. København, Århus og Skive, som de skulle vurdere i forhold til nogle personlighedsskalaer, fx er denne person ambitiøs, sjov at være sammen med, etc. Til at starte med vidste eleverne ikke, at eksperimentet havde noget med sprog at gøre (jf. Maegaard & Quist 2019:145 ff.). De første resultater viser, at de unge i Midt-Vestjylland faktisk nedvurderer de københavnske stemmer og opvurderer lokale (Skive) og regionale (Århus) stemmer. Og det er ikke i samme grad set før i lignende eksperimenter. Så flere studier

³ Der er øvede dialektoplæsere på Aakjærselskabet: <https://jenle.nu/titler-oversigt-2/>. NB. Aakjær er oprindeligt fra Fjends Herred og flyttede først i sit voksne liv til Jenle i Salling; flere af trækkene hos Aakjær er derfor fra fjandbomål.

⁴ Jan er pseudonym for en af de mandlige informanter i aldersgruppen 60+.

er på vej, men konklusionen er, omend forsigtigt: Jo, de taler stadig dialekt deroppe i Salling, og man kan stadig høre, hvilken del af Danmark de kommer fra.

Litteratur

- Arboe, Torben (2012). Dialekter og standardsprog – synspunkter og undersøgelser siden 1960. *Ord & Sag* 32:18-34.
- Goldshtein, Yonatan & Puggaard, Rasmus (2019). Overblik over danske dialektoptagelser. *Ord & Sag* 39:18-28.
- Gregersen, Frans & Kristiansen, Tore (red.). *Hvad ved vi nu – om dansk talesprog?* København: Sprogforandringscentret. (kan downloades fra https://dgcss.hum.ku.dk/aarsberetninger/2015/hvad-ved-vi-nu-alle-filer/Hvad_ved_vi_nu_samlet.pdf)
- Kristiansen, Tore (2009). Rigsdansk. I: H. Hovmark, I. Stampe Sletten, & A. Gudiksen (red.), *I mund og bog: 25 artikler om sprog tilegnet Inge Lise Pedersen på 70-årsdagen d. 5. juni 2009*. København: Museum Tusculanum:179-191.
- Schoonderbeek, Inger (1995). “Jow, vi taler stadig dialekt!” – om sprogbrug og sprogholdninger i Salling. *Ord & Sag* 15:16-21.
- Maegaard, Marie & Monka, Malene (2017). Dialekt og turisme. *Nordica Helsingiensia* 48:423-428.
- Maegaard, Monka, Mortensen & Stæhr (2019). *Standardization as Sociolinguistic change: A transversal study of three traditional dialect areas*. Routledge.
- Monka, Malene (2013). *Sted og sprogforandring: En undersøgelse af sprogforandring i virkelig tid hos mobile og bofaste informanter fra Vinderup, Odder og Tinglev*. København: Københavns Universitet, Det Humanistiske Fakultet.
- Pedersen, Inge Lise (2003). Traditional dialects of Danish and the de-dialectalization 1900-2000. I: *International Journal of the Sociology of Language* 159:9-28.
- Sprogforandringscentret: <https://dgcss.hum.ku.dk/om/>
- Aakjærskabet: <https://jenle.dk/>

Torben Arboe:

Måle af, snese og binde den lange snes **– om at strikke om kap i bindestuerne**

Under redaktion af adjektivet *lang* til Jysk Ordbog stødte jeg på adskillige faste forbindelser med substantiver, herunder *binde den lange snes* i omtale af, at deltagerne i bindestuerne i 17-1800-tallet ofte strikkede strømper mv. om kap. I denne sammenhæng omtaltes i flere kilder også udtrykket *måle af*, de to udtryk og verbet *snese* vil jeg se nærmere på her. Men først lidt om baggrunden for bindestuerne.

1. Baggrund

På den såkaldte bindeegn, dvs. Hammerum, Lysgård og Middelsom herreder mellem Herning og Viborg, var strikning af uldvarer gennem lange tider en vigtig indtægtskilde for beboerne, idet terrænet bød på vidtstrakte, lyngdækkede heder, velegnede til fåreavl, derimod ikke megen agerjord til dyrkning af afgrøder til andet husdyrhold. Mange af beboerne var, for at klare de nødvendige udgifter, simpelt hen tvunget til at strikke strømper mv. til salg i byerne. Det skete via de såkaldte hosekræmmere, hvoraf nogle i Jylland opkøbte de færdige varer (jf. St.St. Blichers novelle *Hosekræmmeren* (1829)), og andre i København og flere steder stod for salget af dem til bybefolkningen. En samtidig beskriver foretagsomheden (eller med forfatterens ord 'Vindskibeligheden') således:

Unge og Gamle af begge Kjøn benytte karrigen hvert Øjeblik de have til overs fra andre Sysler, og binde da Strømper, Nattrøjer, Underbuxer, Huer, Vanter og Klokke [dvs. underskørter], alt af Uldgarn ... Bindetøjet kjøbes nu her hjemme af Land-Hosekræmmere, som afsætte det deels over Ringkøbing til Hamborg og Holland, deels til Holsteen og deels til Kjøbenhavn. (Hald 1833:226).

Betalingen for bindearbejdet var så lav, at mange måtte strikke næsten hele tiden for at tjene penge nok til det mest nødvendige. Det foregik for det meste hjemme i de enkelte huse og gårde, der ofte lå langt fra hinanden, eller mens man vogtede får på heden; men af og til samledes man en aften i vinterhalvåret til fælles strikning og underholdning et af stederne. Lidt før 1800 beskrives dette således fra Vium syd for Viborg:

Om Vinter-Aftener samle sig 10, 12 og fleere Unge i Bindestuer – det er visse dertil aftalte Steder – for at spare Lys. De ordne sig da rundt om et Bord, hvorover der hænger en Tran-Lampe. Derpaa samles Alles Garn-Ender – maales favnviis ud lige lange, og lægges i en Dynge midt paa Bordet. (Niels Blicher 1795/1978: 131f.; måleenheden 1 favn = 1,88 m)

Vigtigheden af at spare lys betones også i en lidt ældre kilde (Moltke 1757, jf. næste afsnit); man støbte ganske vist tællelys, men ”der skulle spares paa Tællen, der var kun lidt paa Datidens smaa og magre Faar”, og ”øvede Bindere kunne let sidde og strikke uden Lys” (Hansen 1947: 82, 84). Men der var også et selskabeligt aspekt: det tiltrækkende i at være sammen med andre, mens man udførte et ensformigt arbejde, og herunder høre nyt fra egnen, fortælle historier mv. Dette sceneri har St.St. Blicher indfanget, da ”en lykkelig indskydelse” (Skautrup 1942:9) fik ham til at samle en række af sine fortællinger og viser og lade dem fremføre af deltagere i en bindestue som bidrag til den fælles underholdning. Blichers *E Bindstouw* foregår i landsbyen Lysgård, tæt på Vium, ”aftenen før lille juleaften, nej ... aftenen før endda” (dvs. 21. december):

Saa wa wi da samled aa hiele e Bøj – ja ja! *Lysgor* Bøj er ett saa faahle stuer: der er ikkun sejs Goer aa nowwe Huhs; men saa wa di der aasse aa *Kapballe*, aa *Tejstrup*, aa A troww dje Kaael i *Knækkebaarre* war aasse drøwwen dæte. (= Så var vi da samlet af (dvs. fra) hele byen – ja ja! Lysgård by er ikke så farlig stor: der er kun seks gårde og nogle huse; men så var de der også fra Katballe og Testrup, og jeg tror, deres karle i Knækkeborg også var drevet dertil). (Blicher 1842:1).

Her er deltagerne i bindestuen altså kommet også fra andre landsbyer i sognet. Blicher havde beskrevet bindestuer mv. nærmere i kapitlet 'Uldbinderiet' i *Viborg Amt* (1839:155-171), som til dels bygger på beskrivelsen hos faderen, Niels Blicher, i kapitlet 'Industrie, Næringsflid' i *Topographie over Vium Præstekald* (1795/1978:131-136).

2. Måle af og hvad det indebærer

Inden man kunne tage fat på strikningen, måtte man have garnet klargjort, hvilket kunne gøres på forskellig måde. Hver deltager medbragte garn til eget forbrug den pågældende aften; det nemmeste var blot at lægge det *rinket op*, dvs. i et oprullet bundt eller garnnogle foran sig på det fælles bord. Men ofte ville man, eller i hvert fald nogle, gerne have lidt konkurrence ind i billedet og finde ud af, hvem der var hurtigst; det var en ære at være den hurtigste binder (Kristensen 1871:VI). Det kunne gøres ved at måle bestemte, større længder garn af, fx et par hundrede meter, og derpå se, hvem der hurtigst kunne strikke dem, ofte "flere Hundrede Alen" (jf. Hansen 1947:72), eller "100 Favne til hver", Herning-egnen (Hansen 1941:187)¹, også omtalt som "5 Snese Favne ... slaet med et Krøl (eller en *Sløj-s*, sløjfe, Hansen 1947:73) for hver 20 Favne", så man nemt kunne se, hvor hurtigt det gik fremad med strikningen. Den tidligste omtale af dette konkurrencemoment stammer fra 1757, i "Kort Efterretning af Det fordeelagtige Manufaktur for Strømper, Vanter og Nat-trøyer i Hamrum Herret og dets Egne", af greve F.L. Moltke i 'Danmarks og Norges Oeconomiske Magasin':

i Tusmørket om Vinteren samles unge og gamle Bye-Viis, og ... for at kappes om, hvo der kan binde hastigst, bliver udmaalet til enhver at binde hundrede og tive Favne Garn, som er til sex Timer nemlig tive Favn i hver Time ... fra Klokken sex, da de begynde indtil Klokken tolv, da de igien i det seneste adskilles (Understrup 1918:5)

Denne taksering, 20 favn (ca. 38 m) pr. time eller 100-120 favn (ca. 190-230 m) på en aften, optræder flere steder, fx: "En hurtig Binder kunne bruge 100 til 120 Favne Garn en Aften, naar han bandt 3

¹ 1 alen = 0,63 m, 1 favn = 3 alen, 1,88 m

Marks Hoser” (Kristensen 1871:VI). Særligt dygtige bindere kunne få tildelt en slags handicap, fx ”en ekstra Favn for hver Snes” (Hansen 1950:150), eller ”en Snes Favne ekstra” (Hansen 1947:79). Dermed kunne opmålingen blive en ret omstændelig proces, hvilket antagelig er baggrunden for bemærkningen: ’Saa had vi da ænnele molt aa’ (= så havde vi da endelig, langt om længe, målt af) i indledningen til *E Bindstouw*. Udtrykket *måle af* betød stedvis simpelt hen ’strikke om kap’: ”at *mæl aa mæ hveranner* (= måle af med hverandre), det var at binde om kap” (Hammerum herred, hvor *måle* har en udtale med æ-vokal), og det var ”ret almindeligt, at nogle af de dygtigste Bindere, ofte Parvis, en Karl og Pige, havde *mold aw*’ (= målt af)”, så de kunne konkurrere med hinanden (Hansen 1947:79). Efter opmålingen blev garnbundterne lagt midt på bordet, og der blev trukket garn op over en garnkrog i loftet ned til hver af de konkurrerende bindere, evt. gennem enhvers *giljekrog* på skulderen, hvorefter de kunne begynde at strikke: *læ di fem Pinn lest ve* (= lade de fem pinde liste ved) med Blichers ord.

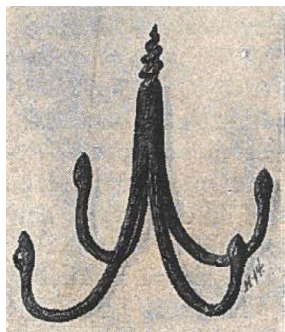

Fig. 1. Foto af garnkrog.
H.P. Hansen: *Spind og Bind*:79

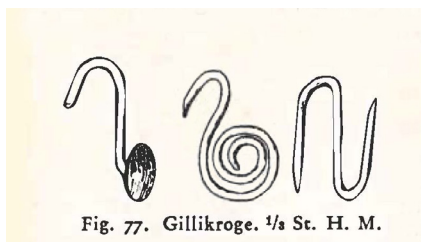

Fig. 2. Ill. af giljekroge.
H.P. Hansen: *Spind og Bind*:56

Garnkrogen beskrives som ”et lille 2, 3 eller 4 grenet Jærnanker i en Bjælke over Bordet” (Hansen 1928:17); tidligere også betegnet som ”en Krog eller Hank” (Blicher 1795/1978:132).

Garnet blev hængt over æ *Gå·nkro'g*, *Bend·kro'g* eller *Aw·mæl·kro'g* [garnkrogen, bindekrogen eller afmålekrogen], der var slaaet i Bjælken over æ *Åw·erburæ·nd* [overbordenden], dvs. Bordenden nærmest Indgangsdøren ... og saa gik Garnet gennem den

Gillikro'g [giljekrog], som Binderen havde fæstet paa sin venstre Skulder, og videre til Bindehosen. (Hansen 1947:79)

Over hver gren på garnkrogen lagde man to garltråde, så der ved en firgrenet krog som på fotoet kunne sidde otte bindere. ”Bandt man ikke omkap, brugtes ... Garnkrogen ikke” (Kristensen 1871:VI). Den nævnte *giljekrog* anvendtes ellers mest til at sætte garnnøglet fast i, når man gik eller sad og strikkede. Også Niels Blicher nævner, at ”Mænd og Koner, gamle og unge binde om Kap”, og beretter videre om arbejdet i bindestuen:

Og nu gaar det paa en Kappen løs, hvorunder ligesuldt stundum læses, og stundum spøges eller tales om Dagens Begivenheder. Saaledes gaar det til Kl. 12 – undertiden 1-2 Timer længere, alt eftersom man har maalt Favne op til; thi det vides nøjagtigen, hvor mange Favne i Timen hvert Sælskab kan binde: 120, 130 eller 140. (Blicher 1795/1978:132)

St.St. Blicher omtaler i beskrivelsen af Viborg amt arbejdet i bindestuen på lignende måde og tilføjer, at dette arrangement ”medfører tvende Fordele”: at der spares på lyset, og at ”Kappelysten mærkeligen fortner Arbejdet; thi ingen vil gjerne være den sidst færdige” (Blicher 1839:157f.). Specielt nok ikke, hvis man bandt om kap parvis, ’karl og pige’, som nævnt ovenfor.

3. *At snese*

Man havde også kortere, mere direkte konkurrencer, hvor det kun drejede sig om hurtigst at strikke en pind eller et antal pinde færdig, gerne 20. Det kunne kaldes *at snese*: ”For at sætte Skub i Arbejdet, men ogsaa for *Håw-row'* (Morskab) lød det undertiden: *Ska vi sne-s?* Dvs. man skulle kappes om, hvem der først kunde strikke en Snes Pinde” (Hansen 1947:78). Af og til *sne-st* man ... om en Kærest’: den, der blev først færdig med at strikke 20 pinde, skulle have en kæreste tildelt af de andre.

Var det en Karl, der vandt, saa gav hver af de andre ham én, undertiden en gammel Kone eller en grim Pige, for Morskab, og saa kunne Vinderen selv vælge en blandt dette Udvalg; men han

skulde naturligvis nok lade være at vælge hende, han gerne vilde have, hvis hun var nævnt. (Hansen 1947:78)

Andre, fx et par drenge sammen med forældrene, *sne:st Præst o Dæj'n* (snesede præst og degn). Det gik for sig ved, at den, der først fik en pind strikket, sagde *præst*, og hvis en af de andre blev færdig med en pind, inden den første fik strikket pind nr. 2, kunne vedkommende sige: *De blöw' da't andt end en Dæj'n!* (= det blev da ikke andet end en degn), og sådan ”gentog man Præst og Degn, til man nåede Snesen” (Hansen 1947:78). Denne form for konkurrence kunne en moder også bruge for at få børn til at strikke mest muligt. De skulle fx strikke en sok om dagen, eller et strømpeskift om dagen og en tå om aftenen, og

for rigtig at sætte ildnende fart på os, skulle vi snese med moder. Vi vare tre, en søster og en broder og jeg. Vi skulle da holde sammen om mor. Hun skulle alene binde en snes pinde, mens vi tre tilsammen bandt en snes. (Højrup 1966:230).

En anden variant var, at man blev *degn*, når man sagde 5 pinde, *præst* ved 10 pinde etc.: ”15 Provst, 20 Bisp, 25 Konge, 30 Kejser og 35 Pave”. Dette kunne fx bruges, når tiden blev lang for børnene under strikningen om aftenen: ”det var ikke altid saa skønt med den Binding og Garnvinding, som de mindreaarige holdtes til” (Understrup 1918:41). Sammesteds nævnes, at man også kunne ”snese Longsnes, idet nogle talte fremad og andre tilbage”, hvor *Longsnes* er den ’lange snes’, der omtales i næste afsnit.

Dialektdigteren Peter Fenger fra Herningegnen har i ’Fræ æ Bendstow Ti’ (Fra bindestuetiden) beskrevet et ældre ægtepars minder om bindestuerne som festlige:

I æ Bindstaaw ka Faalk bode sjøng og faataæl, / o de æ saa faanywele o hør et / ... det ku ret væ saa rowsom ... o kom mæj hur æ Bin'ner di sneser. (Understrup 1918:63)

Dvs.: ”I bindestuen kan folk både synge og fortælle, / og det er så fornøjeligt at høre det / ... det kunne rigtigt nok være så morsomt at komme med, hvor binderne de sneser”. Her indgår det at snese, altså konkurrere om at strikke hurtigst, som noget af det vigtige og mindeværdige ved bindestuerne.

4. Den lange snes

En længere konkurrence blev det, hvis man blev enige om at *binde den lange snes*, eller *trække den lange snes*: så *trat'* eller *bond' di æ long*. *Sne's* (= trak eller bandt de den lange snes, Hansen 1947:78). Dette gik ud på, at to bindere strikkede en pind om kap, og den, der blev først færdig, sagde *én*, og hvis den anden blev færdig kort efter, sagde vedkommende: *ingen* og annullerede dermed den førstes føring; der stod så at sige 0-0 igen. Men hvis den første forinden nåede at strikke en pind mere, kunne han eller hun sige *to*, og den anden kunne så kun reducere til 2-1, når vedkommende havde næste pind færdig. Man skulle virkelig anstrenge sig for at få udlignet, endsige komme foran. På denne måde fortsatte man frem og tilbage, indtil en af binderne nåede frem til at sige 20 og dermed snesen. Det kunne blive en langstrakt, men også underholdende, affære, især hvis binderne var næsten jævnbyrdige. Endnu bedre og morsommere blev det, hvis flere i bindestuen ville være med til at strikke om kap:

Var der mange om at sidde og snese, saa delte man sig undertiden i to Partier, Karle og Piger, og saa lød det fra Pigerne: *Jæn' – tåw' – trej'* – og: *tåw' – jæn'* – osv. fra Karlene, der stadig trak fra. Men Kvindfolkene var jo de skrappeste Bindere, og til sidst kunde en af disse melde *tyw'!* – *De li'* (= det led, dvs. tiden gik) jo godt paa denne Maade, og det syntes de gamle godt om. (Sunds sogn, Hammerum herred, Hansen 1947:78)

Her har man altså fordelt optællingen sådan, at kvinderne tæller opad / lægger til, og mændene tæller nedad / trækker fra, antagelig ud fra, at kvinderne oftest blev først færdige med både første og de følgende pinde. Det gjorde man også andre steder på Herningegnen, fx tog konerne og de fleste mænd fat på strikningen efter den gode mad og drikke ved et julegilde i Agerskov i Ilskov sogn:

”Ja, læ wos no få en bette rask jen med e bindhues” (= lad os nu få en lille rask en, dvs. omgang, med bindehosen), sagde An' Katrin ... ”Vi kan trækk' æ lång snes med dem. E kvonner lægger te, og e mænd trækker fræ; så skal vi se, hvor læng' de kan holde wos nede” (= vi kan trække den lange snes med dem; konerne lægger

til, og mændene trækker fra; så skal vi se, hvor længe de kan holde os nede). (Sørensen 1995:9).

Konkurrencen udvikler sig derefter på lignende måde som ovenfor. Alle tager ihærdigt fat, mændene smider jakkerne, konerne kommer foran, men bliver bremset af mændene, jf. følgende livlige beskrivelse:

En af konerne sagde, idet hun bandt en pind af: ”Jen.” – ”To”, sagde lige derpå en anden af dem. – ”Nej, jen,” sagde en af mændene. Og med det samme sagde en anden af dem: ”Ingen.” – ”Nu er vi lige vidt.” – ”Jen - to - tre,” lød det i kor fra konerne. – Sådan stred de længe frem og tilbage; men skønt det, at mændene strengte sig an det bedste de kunne, tabte de dog stadig terræn og blev trængt nærmere og nærmere op mod snesen, indtil An’ Katrin endelig sejrstolt råbte: ”Tyw, for søren da! Nu kan en dow wel lig få tid o trækk’ vej” (= nu kan man dog vel lige få tid at trække vejret). (smsts. s. 9-10).

Efter disse anstrengelser slapper man lidt af og puster ud, mændene tænder piberne eller tager en frisk skrå, og man strikker videre i et roligere tempo. Nu er der basis for at tage fat på *nå guer historier* (= nogle gode historier), og i de følgende fortællinger fornemmer man noget af stemningen fra *E Bindstouw*. Forbindelsen til Blicher knyttes også direkte med historien ’Mads Doss i Karup og Thorning’ (s. 39-42) og med henvisning til novellen ’Røverstuen’ (1827): stedet ”ved I jo allesammen ligger herude i heden lidt øst for Gedhuset” (s. 43). Blicher nævner ikke konkurrencen *binde den lange snes* i sine værker, kun *måle af* (jf. ovf.).

Også *at binde/trække den lange snes* har man taget i brug for at anspore børn til at yde mest muligt ved strikningen:

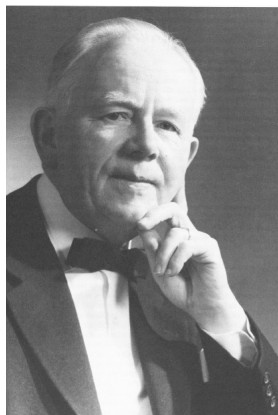
Vi tre mindreårige var også her sammen mod moder, men her skulle den ene part trække fra og den anden lægge til. Når for eksempel mor bandt af [dvs. afsluttede strikningen på en pind] og sagde jen (een), sagde en af os, om vi fik bunden af, før hun sagde to, ingen. Så måtte hun igen sige een, når hun bandt af, og således hev vi jo så i med liv og lyst for at holde vor mor stangen. (Højrup 1966:230).

Afslutning

Bindestuerne fortsatte stedvis op til 1860-1870'erne, men med stigende mekanisering, forbedrede transportformer, stigende velstand mv. forsvandt mange gamle arbejdsmetoder, herunder den gamle husflid: ”I Konkurrencen med Strikkemaskinerne maatte de fem Hosepinde bukke under” (Hansen 1947:81). En dygtig binder kunne, hvis vedkommende ikke skulle arbejde med andet, ”strikke et par fuldkomne Mandsstrømper i tvende døgn”, dvs. på to dage (Blicher 1839:159), og antagelig hurtigere, hvis en del af strikkearbejdet foregik ved ’omkap-strikning’ i bindestuerne. Men strikkemaskiner kunne fra starten gøre det langt hurtigere, og på Tekstilmuseet i Herning kan man stadig se en af de sidste maskiner, der har været i brug i Danmark op til 1980'erne, strikke en knæstrømpe (skaft, hæl, fod, tå) på få minutter.

Litteratur

- Blicher, Niels (1795): *Topograhie over Vium Præstekald*. Viborg (her citeret efter Blicherselskabets nyudgivelse (1978). Herning).
- Blicher, Steen Steensen (1839): *Viborg Amt. Beskrevet efter Opfordring fra det kongl. Landhuusholdnings-Selskab*. København.
- Blicher, Steen Steensen (1842): *E Bindstouw*. Randers.
- Hald, J.C. (1833): *Ringkjøbing Amt. Beskrevet efter Opfordring fra det Kongelige Landhuusholdningsselskab*. København.
- Hansen, H.P. (1928): Gillikrog. *Danske Folkemaal*. II. København:17-19.
- Hansen, H.P. (1941): *De gamle fortalte*. II. København.
- Hansen, H.P. (1947): *Spind og Bind*. København.
- Hansen, H.P. (1950): *De gamle fortalte*. III. København.
- Højrup, Ole (1966): *Landbokvinden*. København.
- Kristensen, Evald Tang (1871): *Jydske Folkeminder*. I. København.
- Skautrup, Peter (1942): *St.St. Blicher: E Bindstouw. Med oversættelse og kommentar*. Aarhus.
- Sørensen, Th. (1995): *Sagn og skikke på Karupheden*. Karup.
- Understrup, Konrad (1918): *Af Bindestuens Saga*. Aarhus og København.

Spørg ”Skautrup”

Sædvanen tro – bringer vi et par af de mange spørgsmål, vi har fået i årets løb – sammen med vores svar:

Luftsyn

I Esbjerg Folkeblad kunne man den 1. dec. 1897 læse følgende:

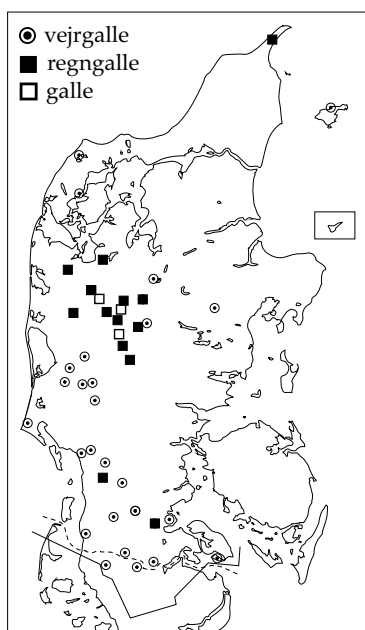
Luftsyn. Et stort, mørkt, buelignende Himmellegeeme blev Torsdag Eftermiddag set af Beboere paa Færø. Buen hvilede paa Himlen i NB. til SO. og havde en Bredde som en Regnbue, men var ikke mangefarvet som denne, derimod fulsort. Fænomenet, der tog sig ret ejendommeligt ud, varede kun nogle faa Minutter. „Vejrgol“ kaldes et saadant Luftsyn af ældre Søfolk.

Jeg har ledt forgæves efter ordet *Vejrgol* i adskillige nye og ældre ordbøger og har spurgt en af landets vidende maritimhistorikere og såmænd også DMI. Nu vil jeg spørge jer på Jysk Ordbog, om I måske kender betegnelsen *Vejrgol*, og om I måske endda kan give en beskrivelse af fænomenet.

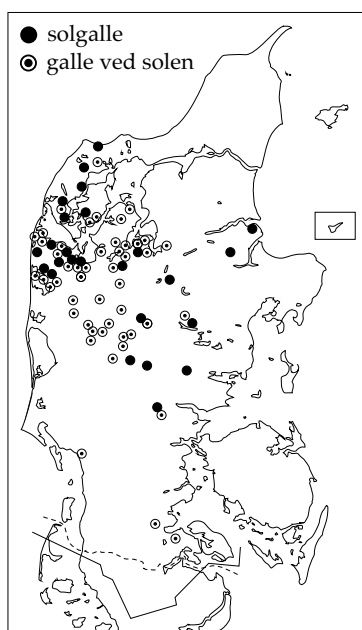
Svar:

Det er uden tvivl en *vejrgalle*, folk har set på himlen. Ordet *galle* (herude i Sydvestjylland udtalt *gålj-* og derfor gengivet *-gol* i den gamle notits) var bevaret i de ældre jyske dialekter i et stort vest- og sønderjysk område – dog sjældent som usammensat ord, oftest som sidsteled i sammensætningerne *vejrgalle* og *regngalle* (se kort 1, genoptrykt fra *Ord & Sag* 19). Ordet kan følges tilbage til oldislandsk *galli*, hvor det betyder ”fejl, mangel, skavank”; det betegner, at noget er forkert, galt, ”i vejen” – i det aktuelle tilfælde ved en regnbue: der ses kun en stump af den, farven er forkert el. lign.

Det kunne også være solen, der var noget galt med, nemlig at der viser sig én eller to bisole ved siden af den, og så hedder det (men nu i nord- og østligere jyske egne) en *solgalle* eller bare en *galle ved solen* (se kort 2, ligeledes genoptrykt).

Kort 1. Vejr- og regngalle

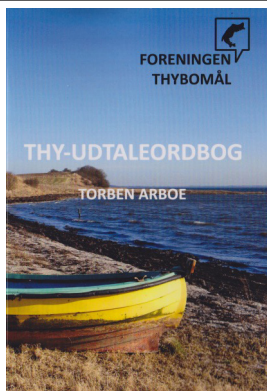

Kort 2. Solgalle, galle ved solen

Galle er naturligvis beslægtet med dansk *gal* (= forkert, skør), og begge dele hænger sammen med det ældre danske (fx holbergske) ord *galen*. Det rækker tilbage til oldislandsk *galinn*, som er en participium-form af *gala* (= gale; men her i sidebetydningen ”forhekse, i kraft af sang-magi”); en *galle* er altså fra gammel tid opfattet som noget forgjort – og derfor uhyggeligt.

Fortidens landbefolkning og især søfolk var i langt højere grad end nutidens mennesker afhængige af vejret. Så de har bestandig taget varsler om kommende vejr af ikke mindst himmelfænomener, og her er de forskellige *galler* er et godt eksempel: de har alle varslet ustadigt (blæsende og regnfuldt) vejr. Ligesom man fx sagde, at *når solen går ned i en sæk, står den op i en bæk*.

Om andre betegnelser for regnbuestumper og bisole, se *Ord & Sag* 19 (1999) s. 43 ff.

Foreningen Thybomål har netop udgivet en ny ordbog, *Thy-udtaleordbog*. Det er en videreførelse af *Miniordbog over Thybomålet* fra 2016, hvor grundlaget var værker af digtere fra Sydthy. I den nye ordbog er videre inddraget dels digtere fra Nordthy, dels ordlister indsendt af andre thyboer. Thy-udtaleordbogen omfatter ca. 6200 ord og udtaleformer, sådan som digterne m.fl. har skrevet dem. Den er opdelt i en afdeling fra thybomål til rigsdansk og fra rigsdansk til thybomål, desuden en indledning med en systematisk beskrivelse af de udtaleforhold, ordbogen viser.

Bogen er på 192 sider og kan købes hos Foreningen Thybomål: www.foreningenthybomaal.dk